

UNIVERZITA KARLOVA v PRAZE

Fakulta sociálních věd

Institut komunikačních studií a žurnalistiky

Diplomová práce

**Funkce humoru v současné mediované politické
debatě**

Pavel Hacker

konzultantka: PhDr. Irena Reifová, Ph.D.

odevdáno: 19.5. 2006

Tato diplomová práce byla obhájena dne: 26.6.2006
a hodnocena stupněm: (V)BORNE
Předseda komise:

Rád bych zde především poděkoval za obětavou pomoc své konzultantce Ireně Reifové, Ph.D. Dále pak prof. PhDr. Jiřímu Krausovi, DrSc. a Doc. PhDr. Karlu Šebestovi, CSc. z FSV UK za rady a konzultace a prof. Michaelu Billigovi, Ph.D. z Loughborough Univeristy za jeho přednášky o rétorice a humoru.

Prohlašuji, že jsem tuto práci vypracoval samostatně, výhradně s využitím uvedených zdrojů.
Práce (teoretická a praktická část bez seznamu literatury) obsahuje 176 592 znaků.

V Praze dne 15.5. 2006

.....

Pavel Hacker

Obsah:

Teze diplomové práce	3
I. Starověká rétorika a humor	7
I.1 Úvod.....	7
I.2 Sofisté.....	9
I.3 Aristotelova rétorika	13
I.4 Raná kritika rétoriky – Sokrates, Platón	20
I.5 Rétorika v Římě	22
I.5a Období helénismu	22
I.5b Římská politická rétorika	25
I.5 Rétorika středověku	27
II. Historie humoru a jeho funkce v jazyce	29
II.1 Smích a emoce	29
II.2 Teorie humoru jakožto sociálního jevu	32
II.2a Teorie nadřazenosti	32
II.2b Freudova teorie humoru	33
II.2c Teorie nepřístupnosti, teorie uvolnění	36
II.3 Humor v jazyce.....	38
II.4 „Ne-smích“	42
III. Funkce humoru v politickém diskursu	43
III.1 Diskurs.....	43
III.2 Politická komunikace a veřejná sféra	45
III.3 Politická debata jako text	47
III.4 Politická debata jako komunikační akt	48
III.5 Humor a limity jeho užití v politické komunikaci a televizní politické debatě	51
IV. Teorie diskursivní analýzy	54
IV.1 Pozadí diskursivní analýzy.....	54
IV.2 Slabiny diskursivní analýzy	56
IV.3 Rétorický přístup k diskursivní analýze a sociální psychologii	57
IV.4 Aplikace metody	59
Praktická část	61
Vzorek a seznam kódovacích značek	62
V. Tropy	63
V.I. Metafora, metonymie	63
V.I.1 Opakování metafor a metonymií.....	63
V.I.2 Hostilní užití metafor a metonymií	67
V.I.3 Modifikace běžných metafor a metonymií	67
V.I.4 Metafory a metonymie – shrnutí	68
V.II Aluze	71
V.II.1 Aluze - shrnutí	72
V.II. Ironie	74
V.II.1 Hostilní využití ironie	74
V.II.1 Ironie – shrnutí	76

V.III. Nadsázka.....	76
V.III. I Nadsázka – shrnutí	79
V.IV. Synekdocha	80
<u>VI. Smích a „vtipné“ v televizní politické debatě.....</u>	80
VI.I Smích, úsměvy a verbální reakce na ně.....	80
VI.I Subjektivně humorné – aktéři	83
VI.II Subjektivně humorné – příjemce.....	85
VI.III Smích a „vtipné“ v televizní politické debatě – shrnutí.....	87
<u>VI. Závěr – humor v současné televizní politické debatě</u>	87
<u>English Summary</u>	91
<u>Použitá literatura.....</u>	93

SCHVÁLENO

Teze diplomové práce

IKSŽ FSV UK

Univerzita Karlova v Praze			
Fakulta sociálních věd			
Došlo dne:	16 -09- 2005	-1-	
Č.j. 162	Příloh: 3	Skartační heslo:	
Přiděleno:	16		

Jméno studenta: Bc. Pavel Hacker

Obor: Mediální studia

Konzultantka: PhDr. Irena Reifová, Ph.D.

I. Předpokládaný název práce: Funkce humoru v současném mediovaném politickém diskursu

II. Námět práce: Již od dob Sofistů je zkoumána funkce humoru v politickém diskursu. Výzkum se soustředí zejména na soupeření rétorů před publikem – to je v současnosti „přítomno“ politickým debatám prostřednictvím masových médií. Mým cílem je popsat prvky humoru v současné politické debatě, tedy interpersonální komunikaci aktérů debaty: dvojice politiků a moderátora. Je při ní využíván humor k vytváření vlastního pozitivního obrazu u publika, ironizaci protivníkových argumentů, případně jeho dehonestaci? Jaké jsou jeho další funkce?

III. Cíl práce: Cílem práce je odhalit a popsat využití prostředků souhrnně označovaných jako „humor“ (ironie, nadsázka, zlehčování, slovní karikatura a dalších) v současném politickém diskursu, reprezentovaném televizními politickými diskusemi.

IV. Předpokládané metody zpracování a předběžná struktura: Předpokládané rozdělení práce je na část teoretickou a aplikační. V teoretické části bude představena teorie politické rétoriky a funkce „humoru“ v politické komunikaci, literatura k tématu a shrnuty závěry nejvýznamnějších autorů. Aplikační část bude tvořit diskursivní analýza zvoleného vzorku, který tvoří politické debatní pořady na veřejnoprávní a komerční televizní stanici.

Předpokládaná struktura:

1. Úvod: vymezení terminologie, časového rozmezí záběru práce, určení vzorku.

2. Teoretická část:

I. Starověká rétorika a humor: Aristoteles, Platón, komentáře k nim Billig

II. Historie humoru a jeho funkce v jazyce: Freud, Billig, Morreal

III: Funkce humoru v politickém diskursu: Chapman, Billig, Kraus, Mulkay, Palmer

IV: Teorie diskursivní analýzy: van Dijk, Potter, Molder, Johnstone, Locke

3. Aplikační část:

Diskursivní analýza zvoleného vzorku (navrhované časové období je 1.10. 2005 – 18.12. 2005 (12 týdnů), navrhovanými diskusními pořady jsou Otázky Václava Moravce (ČT 1, 60 minut) a Nedělní partie (TV Prima, 35 minut). (Pořad TV Nova Sedmička není do vzorku zařazen z důvodu jeho časového omezení). Celková doba zvoleného vzorku je 1140 minut = 19 hodin. Aplikace teoretických poznatků popsaných v teoretické části, vyvození obecných závěrů a zhodnocení.

V. Zhodnocení výsledků, závěr

VI. Předběžný seznam literatury:

Akademické publikace:

- Aristoteles: *The politics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988
- Baker, C. E.: *Advertising and a democratic press*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1994
- Barthes, R.: *Mytologie*. Praha: Dokořán, 2004
- Billig, M.: *Arguing and thinking: a rhetorical approach to social psychology*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996
- Billig, M., Potter, J.: *Rhetorical and historical aspects of attitudes: the case of the British monarchy*. 1988
- Billig, M., Golding, P.: *In the hands of the spin-doctors: television, politics, and the 1992 General Election*.
- Boorstin, D. J. *The indivisible world: libraries and the myth of cultural exchange*. Washington: Library of Congress, 1985
- Creswell, C.: *Discourse function and syntactic form in natural language generation*. London: Routledge, 2004
- Chapman, J.: *The British at war: cinema, state and propaganda 1939-1945*. London: I. B. Tauris, 1998
- Chapman, A. J. *Humour and laughter: theory, research and applications*. London (etc.): Wiley, 1976
- Dijk, T. A. van: *Discourse as social interaction*. London: SAGE, 1997
- Dijk, T. A. van: *Discourse as structure and process*. London: SAGE, 1997
- Dijk, T. A. van: *Handbook of discourse analysis*. London: Academic
- Divita, S. F.: *Advertising and the Public Interest*. American Marketing Association, 1973
- Fairclough, N.: *Analyzing discourse: textual analysis for social research*. London: Routledge, 2003
- Freud, S.: *The joke and its relation to the unconscious*. New York; London: Penguin Books, 2003
- Grimaldi, W. M. A., Aristotle.: *Rhetoric. Book 2 Aristotle, Rhetoric II: a commentary*. New York: Fordham University Press, 1988
- Chlupáč, M.: *Propaganda jako společenský jev*. 1978
- Harris, R.: *Signs, language and communication: integrational and segregational approaches*. London: Routledge, 1996
- Howarth, D. R.: *Discourse theory and political analysis: identities, hegemonies and social change*. Manchester: Manchester University Press, 2000
- Johnstone, B.: *Discourse analysis*. Oxford: Blackwell, 2002
- Locke, T.: *Critical discourse analysis*. London: Continuum, 2004
- Kraus, J.: *Rétorika v dějinách jazykové komunikace*. 1981
- McAllister, M. P.: *The commercialization of American culture: new advertising, control and democracy*. London: Sage, 1996
- McHoul, A. W.: *How to analyse talk in institutional settings: a casebook of methods*. London: Continuum, 2001
- Messaris, P.: *Visual persuasion: the role of images in advertising*. London: Sage Publications, 1997
- Milburn, M. A.: *Persuasion and politics: the social psychology of public opinion*. Pacific Grove, Calif.: Brooks/Cole Pub. Co., 1991
- Molder, H. te: *Conversation and cognition*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005
- Mulkay, M.: *On humour: its nature and its place in modern society*. Cambridge: Polity Press, 1988

- Palmer, J.: *Taking humour seriously*. London: Routledge, 1994
- Postman, N.: *Ubavit se k smrti : veřejná komunikace ve věku zábavy*. Praha: Mladá fronta, 1999
- Potter, J.: *Discursive social psychology*. 1998
- Sears, D. O.: *Oxford handbook of political psychology*. Oxford: Oxford University Press, 2003
- Schiffirin, D. *The Handbook of discourse analysis*. Oxford: Blackwell Publishers, 2001
- Spring, J. H.: *Educating the consumer: a history of the marriage of schools, advertising, and media*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum, 2002
- Yaha, R. K., Kuldip R. R.: *Media, sex, violence, and drugs in the global village*. Maryland: Rowman & Littlefield Publishers Inc., 2001

Další zdroje a prameny:

- Haugtvedt, C. P., Petty, R. E.: Personality and Persuasion: Need for Cognition Moderates the Persistence and Resistance of Attitude Changes. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1992, vol. 63, no. 2, s. 308-319.
- Davison, W.P.: The Third-Person Effect in Communication. *Public Opinion Quarterly*. 1983, vol. 47, s. 1-15.
- Petty, R. E., Cacioppo, J.T.: The Effects on Involvement on Responses to Argument Quantity and Quality: Central and Peripheral Route to Persuasion. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1984, vol. 46, no. 1, s. 69-81.
- Hoorens, V., Ruiter, S.: The Optimal Impact Phenomeno: Beyond the Third Person Effect. *European Journal of Social Psychology*. 1996, vol. 26, no. 1, s. 599-610.

Podpis diplomanta:

Bc. Pavel Hacker

Podpis konzultanta (stvrzující, že je ochoten na daném tématu spolupracovat, schvaluje základní teze a ve stanoveném termínu odevzdá posudek na práci):

PhDr. Irena Reifová, Ph.D.

V Praze 15. září 2005

I. Starověká rétorika a humor

I.1 Úvod

„Už asi ne tak jasně Klausovi sympatizanti akceptovali národovecké tóny, které se v posledních letech objevily v **rétorice** ODS, ale přinejmenším ostražitost vůči Němcům jim asi cizí nebyla.“¹

„Nezávislí demokraté se od svého založení profilují jako výrazně nacionalistická, populistická strana, která svou **rétorikou** a stylem připomíná Sládkovy republikány.“²

„Klausova **rétorika** je zakotvena v minulosti, stejně jako jím nabídnutá 'evropská vize', míní Paroubek.“³

Trojice výše uvedených ukázek byla vyhledána autorem na síti Internet standardním internetovým vyhledávačem za pomoci klíčového slova *rétorika*. Jak dokládají, termínu *rétorika* je v současné době mj. užíváno jako synonyma termínu individuální styl komunikace, případně bychom mohli říct jako označení individuálního diskursu – *rétorika* (diskurs) strany či osoby se zde rovná způsobu užití skupiny výroků, výpovědí a formulací (které jazyk uživateli poskytuje pro hovor o určitém druhu vědění, nebo, zde blížeji, tématu), a které se nadto v tomto případě stává pro uživatele typickým.⁴ Pojem *rétorika* však skrývá i další významy. Na jejich počtu se autoři neshodují; v této práci se přikloníme k rozdělení, které nabízí Kraus (1981: 10-11): *rétorika* zaprvé označuje v návaznosti na orální kulturu nauku o řečnictví, historickým vývojem nabyla i významu umění podání řeči tak, aby tato dokázala posluchače přesvědčit⁵ (hovoříme proto o *ars persuadendi*, umění přesvědčovat), a dále je tento pojem používán při negativním hodnocení řečnického projevu.⁶ První, nejrozšířenější pojetí *rétoriky* je bohužel značně redukující a prakticky se jedná o synekdochu, neboť takovým vymezením dochází k redukci *rétoriky* na umění správně mluvit a souhrn jejich poznatků o přesvědčovací funkci nejen mluvených, ale i písemných projevů ustupuje do pozadí či zcela mizí.

¹ KONRÁD, Ondřej. *Možné klady a zápory Václava Klause jako prezidenta*. [online]. c2003, datum publikování 06.03.2003, [cit. 2005-12-11]. <<http://www.rozhlas.cz/cro6/komentare/zprava/66177>>.

² PEHE, Jiří. *Co když bude Železný ve vládě?*. [online]. c2005, datum publikování 12.09.2005, [cit. 2005-12-11]. <<http://www.ceska-media.cz/article.html?id=153670>>.

³ ČTK. *Paroubek kritizuje Klause za debatu o EU*. [online]. c2005, datum publikování 27.07.2005, [cit. 2005-12-11]. <http://www.ct24.cz/index_view.php?id=132948>.

⁴ Více v kapitolách III a IV.

⁵ Kvintilínán (konec 1. stol., *Základy rétoriky*) vymezuje *rétoriku* jakožto umění vyjadřovat se dobře (správně) a přesvědčivě – je to dáno jeho pojetím *rétoriky*; jeho předchůdci i velký vzor Ciceron naproti tomu označují *rétoriku* jako umění přesvědčovat: „... .přaviš, že *rétorika* je výrobkyní přemlouvání a všechna její činnost i všechn její obsah směřuje k tomuto cíli.“

Přitom se dá říci, že celá historie rétoriky je historií hledání tajemství persvaze, tajemství přesvědčivosti, které umožní jeho držitelé přesvědčovat kohokoli, bez nutnosti předkládat argumenty – a také obav, že se toto umění někomu podaří či podařilo nalézt. Již Filon Alexandrijský (cca 25 př. n.l. - cca 40 n.l.) srovnával střet neskolenného řečníka se starověkými řečnickými mistry, sofisty, se soubojem nezbrojeného muže se zkušeným šermířem.⁷ Obdobně se šířily obavy, zda tajemství persvaze neodhalil a nezneužil Adolf Hitler,⁸ za dob studené války obě strany usilovaly o nalezení tajemství fungování podprahového sdělení (o pojmu viz např. Výrost a Slaměník, 1998). Již v jednom Ciceronových dialogů však skvělý řečník Krassus, dotázán svými žáky na tajemství rétoriky, odpověděl: „Neprozradím vám žádné tajemství, nic, co by splnilo vaše očekávání, nic co byste doposud neslyšeli či co by pro každého bylo něčím novým.“⁹ (in Billig, 1987: 90).

Mohlo by se zdát, že věnovat se v diplomové práci ve 21. století antické rétorice je zbytečné. Rétorika v původním pojetí sofistů a prvních teoretiků, zejména Aristotela, Gorgia, Cicerona, však v posledních desetiletích minulého století prošla v souvislosti se stále rostoucím významem veřejné komunikace renesancí. Především teoretici komunikace byli překvapeni,¹⁰ jak aktuální jsou několik tisíc let staré poznatky antických autorů o interpersonální i institucionalizované komunikaci i Platonova kritika rétoriky. Dvě hlavní složky rétoriky, estetická i persvazivní, jsou stále živé. K nim je potřeba zmínit i řadu poznatků o paměti, učení a samotném myšlení, které korelují s mnoha objevy a předměty zkoumání moderní psychologie (zejména sociální), psychoanalýzy, lingvistiky, teorií komunikace. Jedním z cílů této práce je představit přínos rétoriky – vzhledem k její šíři však budeme vybírat autory a jejich díla s ohledem na přínos pro tzv. politickou komunikaci a aplikovatelnost jejich poznatků na mediovanou politickou debatu.

Především se ale zaměříme na jeden aspekt naší sociální interakce – humor. Nadsázka, vtip, slovní hříčky a další prostředky humoru jsou nedílnou součástí komunikace. Hlavním cílem této práce bude zjistit, zda je tomu tak i v případě komunikačního aktu institucionalizovaného – televizní politické debaty. I v tomto ohledu nám starověká rétorika

⁶ Jak uvidíme v kap. I.4, takové užití tohoto pojmu nalezneme již u Platona.

⁷ V angl. překladu *The Worse Attack are the Better*, str. 225.

⁸ O tomto strachu hovoří např. Adorno (1950), více např. Burke (1973). Zdá se, že poznatky soudobé psychologie využíval i Mussolini, ten se ale zřejmě inspiroval především dílem Gustava Le Bona *Psychologie davu*. (Ibid.)

⁹ „I shall tell you no mystery, nothing worthy of your waiting, nothing that you have not heard already or that is new to anyone.”

¹⁰ Řada neakademických publikací, např. praktických příruček pro manažery, s poznatky starověkých autorů pracuje. Jejich autoři se někdy k inspiraci starověkou rétorikou hlásí, vzhledem k charakteru děl je však neuvádějí jmenovitě a necitují (viz např. Wieke, 2005).

poskytne zdroj poznání a inspirace, na které budeme moci navázat výběrem moderních teorií o humoru, smíchu a jejich úloze v sociální interakci.

Vlastní politické komunikaci a roli mediovaných politických debat se pak budeme věnovat ve třetí kapitole, po níž si představíme metodu, se kterou budeme, vyzbrojeni teoretickými poznatky, přistupovat k praktické analýze.

I.2 Sofisté

Vznik rétoriky je datován do v 5. stol. př. n.l. a spojován s rozmachem demokracie (tedy demokracie v antickém pojetí) v městských státech ve Středomoří - pochopitelně především v Řecku a na Sicílii. V systému, v němž „...mohl každý svobodný občan svou záležitost osobní i veřejnou přednést u soudu nebo před shromážděním lidu“ (Kraus, 1981: 18), se muselo stát základem společenského úspěchu zvládnutí veřejného projevu; politik byl v Aténách označován stejným slovem jako řečník: *rhétór*. To přirozeně vyústilo ve vznik institucionalizované výuky řečnictví, s jejímž nástupem začínáme hovořit o druhém období starověké rétoriky. Řeči se zaznamenávaly, jejich opisy sloužily jako vzory k nápodobě a výuce. O prvních sofistech se dovídáme pouze z podstatně mladších pramenů, a především z kritik (např. zesměšňujících textů Platonových).

Zřejmě prvními učiteli řečnictví byli v období 5. století před. n. l. Syrakusané Korax a Teisiás¹¹ (tomu je připisováno i autorství první učebnice), kterým, pokud ovšem skutečně existovali a není jim autorství textů pouze připisováno, spolu s Teodorem z Byzantia vděčím za ucelené rozdělení řečnického projevu. Korax rétoriku odpoutal od pravdy, a jejím prostřednictvím prováděl důkaz na základě pravděpodobnosti. Oba syrakušští sofisté se věnovali především praktické stránce rétoriky: vyučovali rétorice forenzní (právní). Podle tehdejší tradice aténských porotních a odvolacích soudů postavené na základě Solonova zákona, museli žalující i žalovaní pronášet své řeči osobně a spatra. Při sestavování a procvičování soudní řeči byla povolena pouze asistence logografů, profesionálních tvůrců předloh.¹² Tato regule zajišťovala učitelům rétoriky stálý a v mnoha případech velmi vysoký příjem. Proklamovali, že dokáží svého žáka naučit takovému způsobu stavby projevu a jeho následného přednesu, který bude na publikum (porotu) působit přesvědčivě. Slavný rétor

¹¹ Teisiás byl zakladatelem rétorské školy, jejímž nejznámějším žákem je Gorgiás z Leontin, častý soupeř Sokratův. Více o Gorgiovi v kap. I.2.

¹² V antice ani ve středověku nebyl rozdíl mezi psaným a písemným projevem natolik výrazný, jako tomu bylo a je v moderním a postmoderním světě. Někteří autoři se ovšem domnívají, že se rozdíl mezi psanou a písemnou formou působením masových médií stírá: např. Fairclough svým termínem „*conversationalization*“ označuje právě stírání rozdílů mezi psaným a písemným projevem, do kterého pronikají jak hovorový slovník, tak fonické,

Protagoras z Abdér (485 - 415, možná ale 500 - 430 př. n.l.) se chlubil slovy „Dokáži učinit horší argument lepším“.¹³ Aktuálnost sofistického přístupu k rétorice a její výuce lze demonstrovat na namátkou, běžně užívaným webovým vyhledávačem nalezených nabídkách českých PR agentur (za použití aktuálně agenturami užívaného sousloví „mediální trénink“). Např. agentura MEK-IN¹⁴ na svých webových stránkách nabízí de facto služby, které před 2500 lety živily logografy a sofisty (ovšem podstatně méně vzletnými slovy, než zmiňovaný Protagora):

Příspěvky pro média, práce s textem

Špatně zpracovaný text nejen odrazuje od čtení, může být i velmi zavádějící a tím vytvářející nevhodný image. Pokud připravujete nějaký text pro média nebo do různých bulletinů a propagačních materiálů, naši experti vám poradí a provedou textové úpravy včetně jazykových korektur.

Mediální trénink

Zastáváte důležité místo a máte obavy, že z vás novináři vytáhnou citlivé informace, které byste neradi zveřejňovali? Nebo se obáváte, že vás "přepadne" televizní štáb, připne vám na sako mikrofon, nasvítí ostrými světly a začne klást nepříjemné otázky? Nebo dokonce sdělíte obavy, že z vás na obrazovce udělají člověka rozumu ne zrovna brilantního? To poslední je v moci sdělovacích prostředků, na vše ostatní se můžete předem připravit, a to pod vedením zkušeného šéfredaktora z deníku a investigativního žurnalisty z televize. Samozřejmě práci s mikrofonem a před kamerou, včetně videoanalýz, je věnována mimořádná pozornost.

Obsah:

- Jak zanechat dobrý dojem
- Práce se sebevědomím
- Pravidla komunikace s novináři
- Poskytování rozhovorů pišícími redaktorům, autorizace
- Záludnosti rozhovoru po telefonu
- Rozhovor pro rozhlas, chování před kamerou
- Tiskové konference, novinářské finty
- Setkání s vybranými novináři

prosodické a paralingvistické prvky běžné konverzace (Fairclough, 1994). Zřejmě i tento fakt přispívá k aktuálnosti a platnosti poznatků antických autorů v současnosti.

¹³ Více k tomuto výroku v kapitole I.3

¹⁴ MEK-IN. *PR, mediální zastoupení* [online]. 2005, 2005 [cit. 2005-11-14]. Dostupný z WWW: <<http://www.mek-in.cz/show.php?id=17>>.

Protagoras ovšem nebyl jen sebevědomým řečníkem: jeho zkoumání vyústila v označení jazyka coby konstruktů. „Slovní význam není u Protagory odrazem neměnné ideje věcí, ale vzniká a proměňuje se v procesu dorozumívání a interpretace.“ (Kraus, 1998: 22). Označil tedy jazyk nikoli jako strnulý soubor, ale za nástroj každého řečníka, který vládne slovní zásobou. Proto je umění řečnit možné učit a studovat. Druhým Protagorovým slavným výrokem je „člověk je mírou všech věcí“, ve své době velmi konfliktní názor, kontrastující s přesvědčením o božském určení, reprezentovaném např. starším Parmenidovým názorem (Kraus, 1998: 23). Tzv. Protagorova maxima pak vyjadřuje autorovo přesvědčení o dvojstrannosti každého argumentu: „Pokud je možné se na každý spor dívat ze dvou pohledů, pak je vždy přítomná kontradikce. ... Pokud je vždy možné se na spor dívat ze dvou pohledů, pak každý názor nebo ‘vlastní tvrzení’ je ve skutečnosti, nebo potenciálně, sporný. [pro Protagora] neexistuje možnost důkaz vyvrátit, neboť každý ‘anti-logos’ se může stát ‘logem’, aby byl napadnut dalším ‘anti-logem.’“¹⁵ (Billig, 1987: 74).

Rétorika pozdějších sofistů (tzv. prvního období) byla rétorikou agonální, která se vyznačuje rezignací na hledání skutečného stavu věcí či skutečného průběhu událostí (pravdy) a orientací na subjektivní dojem, mínění posluchače, konotativní vztah mezi sdělovaným a tím, co se utváří v mysli posluchače. Řada variant *epideixii* (slavnostních promluv), *panegyrik* (řeči oslavných) a *filipik* (řeči útočných) se stala základem pro žánr slovních hříček, *paignii*, se kterými úzce souvisí vznik tzv. eristických sporů. Ty, řekli bychom dnes, sloužily zastáncům eristiky, zejména sofistům, k tréninkovým účelům.¹⁶ Na modelových (často mytických nebo literárních) tématech si procvičovali tvorbu argumentů (*logoi*) a protiargumentů (*anti-logoi*), ovšem ryze po formální stránce - obsah sporu nehrál v eristickém sporu roli. Epideixie s propagační funkcí byly označovány jako *oratio suasoria* nebo *protreptika*: cílem řečníka bylo „získávat sympatie pro různé osoby, vědy, umění, filozofické názory. Nejrůznější žánry protreptik (suasorií) byly oblíbeny i v literatuře pozdější, hlavně ve středověku, a staly se předchůdci moderní agitace, propagandy a reklamy.“ (Kraus, 1981: 22)

Eristické pojetí sporů, zcela oproštěné od nároků na nalezení skutečné podstaty sporu, se stalo prakticky ihned po svém vzniku předmětem kritiky, především ze strany Platóna (viz

¹⁵ “If there are always two possible sides to every issue, then there is always the possibility of contradiction. ... If there are always two sides of an issue, then any single opinion, or ‘individual argument’, is actually, or potentially, controversial.” To Protagoras, “There is no possible refutation, because every ‘anti-logos’ can become a ‘logos’ to be opposed by a further ‘anti-logos’.”

¹⁶ Jak napovídá slovo agonální, řada termínů rétoriky tohoto období má původ ve válečnické terminologii. „Staří Řekové ji totiž řadili mezi disciplíny *agonální* (z řec. *agón*, zápas), důležitým objektem jejího zájmu byl *polemos*, nepřítel, *eristické dialektice* (z řec. *eris*, boj) šlo o to, rozdrtit nepřítelovu argumentaci za každou cenu.“ (Kraus, 1981: 21).

kap. I.4). Tradice kritiky moderních protreptik - reklamních sdělení, PR a propagandy, je tedy stará více než dvě tisíciletí.

Kromě výše uvedeného však někteří autoři přisuzují sofistické rétorice i další funkci, či spíše schopnost: podle zastánců tzv. rétorické psychologie, zejména Michaela Billiga (mj. 1987, 1991), je schopnost dialogu úzce spjatá s úsudkem a myšlením. Jelikož je podle Billiga myšlení aktem, který je možné se učit a ve kterém je možné se zdokonalovat, a myšlenky vznikají na základě interního (interpersonálního) dialogu, přispívá znalost rétoriky ke schopnosti lépe a efektivněji myslet (více o tomto názoru viz kap. III). Jak uvádí Billig (1991: 49) ve své knize *Ideology and Opinions (Ideologie a mínění)* s podtitulem *Studies in Rhetorical Psychology (Studie o rétorické psychologii)*, „...existují dostatečné důvody pro názor, že když starověcí rétoři učili své žáky konstruovat soudní případy, obhajovat svou a napadat soupeřící stranu sporu, vyučovali umění myslet.“¹⁷. V neposlední řadě patřila k výuce rétoriky řada poznatků o paměti a memorování – jak již bylo řečeno, řeči byly vždy pronášeny spatra. O starověkých rétořech, resp. jejich fenomenální paměti, se tradují neuvěřitelné příběhy: např. slavný právník strany patricijů Quintus Hortensius (114 – 50 před. n. l.) údajně dokázal před soudem zopakovat veškeré námítky druhé strany (Kraus, 2004a: 85), Seneca Starší se chlubil, že dokáže bezchybně zopakovat pořadí dvou tisíc jmen (Billig, 1991: 32).

Nejrozvinutější částí sofistické rétoriky bylo *dispozicio*, učení o členění řeči na části, které přehledně shrnul např. Kraus (1981: 22). Modernímu pojetí bližší latinské názvy jednotlivých částí jsou i dnes srozumitelné: řeč byla zahájena úvodem (*exordium*), v němž řečník představil cíle svého projevu a motivaci, která ho k sestavení řeči vedla. Hlavní část řeči, vyprávění (*narratio*), v soudním projevu obsahovala předkládaná fakta. Pro lepší pochopení vzájemných vztahů mezi uváděnými fakty a orientaci v projevu následovalo *partitio*, upřesnění. Po něm měl v části *argumentatio* řečník předložit důkazy podporující svá tvrzení, případně napadnout a rozvrátit argumentaci protivníkovu. Případné námítky obratný řečník anticipoval, sám přednesl a vzápětí je negoval (*presumptio*) a svou řeč shrnul a uzavřel (*conclusio*, *peroratio*, řecky *epilogos*).

Poznatky sicilských sofistů druhého období přinesl na pevninu Gorgias z Leontin (cca 483 - cca 380 před. n. l.), který do Atén přišel v čele delegace žádající Aténány o pomoc proti Syrakusám. Ačkoliv mise delegace byla neúspěšná, Gorgiův příchod způsobil v Aténách rozkvět výuky rétoriky, který podle Krause (1998: 25) změnil další vývoj kultury v tomto

¹⁷ „...there are good grounds for suggesting that the ancient rhetoricians were instructing in the arts of thinking, when they taught their pupils the skills of constructing cases, justifying positions and criticizing counter-positions.“

městském státě. Gorgias se zde usídlil a založil školu; jeho styl rétoriky (zejména tzv. gorgiovské, květnaté a exaltované figury)¹⁸ jej proslavil a přivedl do jeho školy řadu žáků, zároveň však vyvolával nevoli - ve své kritice sofistů jej nešetřil ani Platón (viz kap. I.4). Stejně jako Protagoras byl Gorgias přesvědčen, že ovládnutím řečnického umění je možné představit problematiku tak, jak je v daném postavení řečníka zapotřebí. Nejdůležitějším rysem jeho učení z hlediska persvazivní komunikace je ale asymetrie mezi řečníkem a jeho auditoriem. Oproti dialogické formě např. Protagorovy rétoriky, v níž jde o střet dvou mluvčích vybavených rétorickým uměním a argumenty, o jejichž kvalitě se snaží protistranu přesvědčit, Gorgias svou rétorikou (řekli bychom exhibičního rázu) uváděl v úžas a obdiv pasivní auditorium. Prolínání obou stylů je patrné v dalším vývoji rétoriky až do současnosti. Gorgias je znám jako rétor; jeho filozofická díla nejsou považována za ucelený soubor myšlenek, jeho skepticismus a rezignaci na hledání, možné nalezení a případné předání pravdy dokonce považují někteří autoři za ironickou reakci na kritiky jeho stylu. Jiří Kraus cituje Nestla a Windelbanda: „...není vyloučeno, že Gorgias byl při formulaci svých tvrzení veden snahou ironizovat a snížit předmět zkoumání filozofů, kteří proti rétorice i proti němu osobně vystupovali.“ (1998, 24).

Posledním řečníkem před Aristotelem, kterého zmíníme, je žák Gorgiův, Isokrates (436 - 338 před. n. l.). Odmítal tradiční způsob sofistické výuky nápodobou a do popředí kladl individuální styl řečníka - jedno z trojice svých děl o rétorice dokonce nazval *Proti sofistům*. Oproti technice řeči postavené na kombinaci předem daných, memorovaných částí řeči (zejména tzv. *topoi*, viz kap. I.3), která po zasazení do systému daného pravidly vytvoří univerzálně použitelný výsledek. Isokrates, jak zdůraznil ve svém díle *Helena (Heléné)*, byl přesvědčen o důležitosti osobnosti řečníka, která jeho projevu dodá jedinečný ráz. Navazoval na Gorgiovy termíny *kairos*, označující cit pro situaci, volbu vhodného stylu a načasování řečnění, a *prepon*, schopnost stylizovat řeč přiměřeně situaci a kontextu (která je ovšem nenaucitelná, řečník je v tomto ohledu veden intuicí). Ideálním Isokratovým řečníkem je tak muž morálně silný, stavící svůj projev na individuálním stylu. Na rozdíl od sofistů tedy Isokrates „...rétorickou *techné* dekonstruuje a na její místo staví osobnost mluvčího a pluralitu posluchačových výkladů textu.“ (Kraus, 1998: 29).

I.3 Aristotelova rétorika

Zatímco sofisté hledali tajemství persvazivního sdělení a své umění předávali nápodobou, Aristoteles (384 - 322 př. n. l.) přistupoval k rétorice jako k předmětu zkoumání,

¹⁸ O figurách a tropech více v kapitolách I.3 a III.

a věren svému dialektickému¹⁹ přístupu k vědě ji zapojoval do souvislostí s ostatními vědními obory, zejména s logikou, poetikou, metafyzikou a fyzikou (Kraus, 1981: 35-37). Jeho rétorika je daleko více svázána s logikou (spis *Organon*) než s jazykem a stylistikou, při uvádění příkladů čerpal Aristoteles převapivě nikoli z aktuálních soudních řečí a politických proslův, ale z her a básní, často např. z *Illias*. Z hlediska literární vědy, zejména funkční stylistiky, jsou významné Aristotelovy poznatky o tropech a figurách (o kterých bude více řečeno v kap. II.3), shrnuté v jeho *Poetice*. Ta spolu s *Rétorikou*²⁰ tvoří základní díla rétoriky jakožto disciplíny, která se stala středem soustavy základního školského vzdělání, *trivie*, ve středověku silně ovlivňovala učence i v relativně vzdálených islámských zemích (více např. Vickers, 1988). Svůj význam si, jak již bylo předesláno, uchovala doposud.

Kvůli šíři poznatků a provázání jednotlivých Aristotelových děl není možné ani účelné v této práci rozebírat všechny jeho poznatky o rétorice; budeme se proto věnovat jen těm částem, které jsou pro pochopení Aristotelova přínosu pro rétoriku nezbytné, případně aplikovatelné na současnou politickou komunikaci.

Výše zmíněné provázání Aristotelova pojetí rétoriky s ostatními obory je zřejmé např. na aplikaci učení o příčinách a druzích pohybu. „Všichni řečníci totiž musí totiž ve svých řečech mluvit o tom, co je možné a nemožné, a musí se pokusit dokazovat, že něco bude, nebo že se něco stalo. Mimo to všem řečem jest společno, aby pojednávaly o velikosti svého předmětu; neboť všechny užívají zmenšování a zvětšování, ať již radí nebo chválí nebo haní, žalují nebo obhajují.“ (Rétorika: 1392). Kraus (1981: 41) tento výrok doplnil: „*Hmotnou příčinou* rétorického projevu je společenská potřeba dosahovat rovnováhy informace, snaha sdělit posluchači pravdu o určitých událostech nebo jevech, a přesvědčit jej, že tomu tak skutečně bylo nebo má být.“ Tato příčina pak uvádí do pohybu sled přípravných fází textu: téma je věcně vymezeno a rétor hledá a připravuje opěrné body, kterých pak užije v argumentaci (*inventio*), látka je určitým způsobem řazena (*dispositio*) a poté formulována a stylizována. Druhou příčinou je *příčina formální*, tedy způsob uspořádání látky, „jako forma, jejímž prostřednictvím se manifestuje jistý potenciální obsah sdělení.“ (Kraus, 1981: 41). I zde je možné vysledovat konotativní vztah mezi sdělením a příjemcem vystižený Aristotelovou definicí. Třetí, *působící příčinou*, je osoba řečníka a jeho postoj ke sdělovanému tématu. Čtvrtou, *konečnou příčinou* je „účel řeči nebo – řečeno moderní

¹⁹ Aristoteles sám uvedl, že zakladatelem dialektiky byl Zenon z Eleje. Zenonovo pojetí je však odlišné od Aristotelova – dialogem, hledáním paradoxů, tedy určitou dialektickou metodou, dokazoval strnulost, neměnnost světa.

terminologií – její funkce spočívající v tom, že řeč směřuje k jistému účelu.“ (Kraus, 1981: 41).

Jakýmsi magickým číslem Aristotelova učení o rétorice je 3. Rozlišil tři typy řečí; vzhledem ke třem typům řeči pak i vymezil trojici skupin posluchačů – zabýval se tedy i aktivní rolí publika. „K řeči náležejí totiž tři složky, předně řečník, za druhé předmět, o němž řeční, a za třetí ten, k němuž řeční; tento, totiž posluchač, jest cílem řeči. Posluchač pak jest nutně buď jenom divákem nebo je posuzovatelem a rozhoduje buď o tom, co se stalo, nebo o tom, co se má státí.“ (Rétorika 1358b).²¹ Tři typy řeči si vyžádaly i tři typy rétorik: již zmiňovanou forenzní (soudní), politickou (poradní) a epideiktickou (oslavnou), užívanou při slavnostních příležitostech, např. pohřbech či oslavách. Různým příležitostí podle Aristotela příslušel jiný typ projevu a orientace v užití vhodných jazykových prostředků byla pro úspěch antických občanů vitální. Antický veřejný život, bios politikos, jak poznamenává Habermas, „se odehrává na náměstí, agoře, není však nutně svázán s místem: veřejnost se konstituuje jak v rozhovoru (*lexis*) který však na sebe může vzít také formu rady či soudu, tak ve společném konání (*praxis*), ať už jde o konání války, či o bojové hry.“ (Habermas, 2000: 57). Řečník na poradě ovlivňuje budoucnost, zatímco soudní a oslavná rétorika se vrací do minulosti, jeho cíle jsou pak opět trojí: prospěch a škodlivost u řeči poradní, právo a bezpráví u řeči soudní, chvála a hanu u oslavné. (Rétorika: 1358b). Rétorika má za úkol pojednat (opět) o třech složkách: „...předně, odkud jest bráti přesvědčovací prostředky, za druhé o slovní stránce a za třetí o tom, jak se mají uspořádat části řeči.“ (Rétorika, 1404).

Základním předpokladem úspěšné argumentace je dle Aristotela trojice prvků: je-li řečník schopen vystoupit jakožto důvěryhodná postava požívající *éthos*, vhodně užitý styl korespondující se situací a publikem (*pathos*) a stavba projevu spolu s jeho argumentační silou (*logos*). „Dokazovacích, přesvědčovacích prostředků, jež se působí řeč, jsou tři druhy; buď totiž tkví v řečníkově povaze nebo ve způsobu, do jakého rozpoložení uvede posluchače, anebo konečně v řeči samé, která je působí tím, že je buď dokazuje, nebo se zdá, že je dokazuje.“ (Rétorika: 1356). Aristoteles má povahou řečníkovou na mysli jeho mravní kredit, hodnověrnost; ovšem té podle něj „má býti dosaženo řečníckým výkonem a nemůže býti výsledkem mínění, jež máme předem o řečníkovi, jaký jest.“ (Ibid.) Dále by měl řečník působit na city publika: citům a jejich ovlivňování věnuje Aristoteles ve své *Rétorice* značný

²⁰ Do Rétoriky byl zřejmě zařazen přepracovaný spis *O slovech* až o 15 - 20 let po vzniku úvodní části, navázané na zmiňovaný *Organon*. Obsahoval zejména popis využití tropů a figur, o kterých pojednávala již starší *Poetika* (viz Kraus, 2004: 42).

prostor – prakticky prvních 14 kapitol se plně zabývá city. Důležitým prvkem při vzbuzování citů v členech auditoria jsou tzv. topoi.²² Význam tohoto označení se v čase proměňoval (lze jej vykládat i jako metodický prostředek rétorické argumentace), zde jej ale chápeme jako předlohu, vzor, který má řečník k dispozici jako ustálený obrat s předpokládaně pevně daným výsledkem – obecných argumentů použitelných prakticky v jakékoli řeči kýmkoli. Obecně se dá např. říci, že světle modrá je barvou nebe, zelená úrody (přen. naděje), „nezabiješ“ odkazuje v kulturně zakotvené znalosti křesťanského desatera apod. V případě forenzní rétoriky žalující strana používá obecných míst-apelů na smysl poroty pro spravedlnost, rovnosti před zákonem apod., protistrana pak apeluje na milosrdenství, poskytnutí druhé šance atd.

Ve druhé knize Rétoriky, kapitole *O hněvu*, Aristoteles uvádí: „... hněváme [se] na lidi, kteří nás zlehčují před pěti druhy lidí, totiž před takovými, u nichž chceme být váženi, před takovými, jež obdivujeme, před těmi, od nichž si obdivu přejeme, nebo před těmi, před nimiž se stydíme, anebo konečně před těmi, kdo se stydí před námi. Jestliže nás někdo zlehčuje před takovými lidmi, stupňuje to náš hněv.“ (1379b). Politik si vždy přeje být váženým, případný obdiv voličů je vítán; zlehčováním politického soupeře v debatě je, pokud vyjdeme z Aristotelových tvrzení, možné u něj vyvolat hněv. Hněv je definován jako „...s nelibostí spojená žádostivost po něčem, co se nám jeví jako zadostiučinění za zjevné zlehčování nás samých nebo našich blízkých, a to za zlehčování nepřístupné. ...ten, kdo se hněvá, zabývá se ve svých myšlenkách odvetou, a představa, jež při tom vzniká, vzbuzuje libost jako představa ve snu.“ (Rétorika: 1378b) Hněv diskutéra posouvá debatu z racionality do vyostřenějšího konfliktu (o konfliktní povaze debaty v kapitole III.); soustředění politika na debatu je narušeno. Aristoteles píše, že se hněváme na „...lidi, kteří s námi žertují, když jsme vážní; neboť tu žertování jest něčím, co svědčí o nevážnosti.“ (Rétorika: 1379b). Zvláště u politiků („držitelů moci“) je takové zlehčování markantní, neboť tito se chovají spíše vážně, „...neboť jejich postavení činí je vážnějšími, proto ve svém vystupování zachovávají míru a jejich vážnost je umírněná a slušná hrdost.“ (Rétorika: 1391b) Hněv vzbuzuje i zapomenutí, například jména, které „se zdá být známkou zlehčování.“ (Ibid.)

²¹ V případě politické debaty, kterou se zabývá především praktická část této práce, se dá role posluchače označit jako pasivní kombinovaná s „posuzovatelem“, ovšem pouze v určitém případě (definici legislativně přisouzeného volebního práva), tedy u voličů oprávněných k účasti ve volbách.

²² Moderním označením původních topoi je pojem obecná místa (angl. commonplaces). Commonplace je překladem latinského *locus communis*, který označoval „obecně použitelný argument“. Užití obecných míst se značně rozšířilo s rozvojem knihtisku v 15. století, zejména v Anglii. Málolokterý tisk z vymezeného období se bez nich obešel, spíše docházelo k jejich nadužívání (viz Curtius, 1979). Obecnými místy se ve 20. století z literárního hlediska zabýval zejména Ernst Robert Curtius, německý literární vědec, známý svými pracemi o středověké latinsky psané literatuře.

Směšnost nalezneme v samém závěru Rétoriky. Aristoteles cituje Gorgiovu poučku, že argument protistrany je možné napadnout zlehčováním, naopak na zlehčování je vhodné reagovat vážností: „[to] co jest směšné, ... se zdá že je také v jisté míře ve veřejných řečech upotřebitelné a o němž Gorgias správně prohlásil, že vážnost protivníků musí se učiniti nepůsobivou smíchem a jejich smích vážností...“ (Rétorika, 1419b). Druhý způsob však nepovažuje Aristoteles z etického hlediska za vhodný. (Ibid.)

Přes svůj přístup k řečnictví si Aristoteles stejně jako Platón (viz níže) kladl otázku, zda je rétorika vědou. Zatímco Aristotelův učitel ji uznával v lepším případě jako umění, v horším ji pak nazýval schopností srovnatelnou např. s péčí o tělo nebo vařením (více o Platónově kritice v kapitole I.4), Aristoteles jí přiznával určité znaky vědy, i když ji pro její odlišnost od ostatních vědních disciplín nazýval umem (dovedností). Sofistické vychloubání nad mocí praktické rétoriky, reprezentované slavným Protagorovým výrokem „slabší věc učinit silnější“ („věc“ ve smyslu argument), Aristoteles kritizoval. „Neboť je to klam a nikoli pravda, nýbrž zdání pravdy, a není předmětem žádné opravdové vědy, nýbrž užívá se toho pouze v rétorice a eristice.“ (Rétorika, 1402). Oddělil praktické a teoretické užití, přičemž teoretickému pojetí rétoriky podle Billiga přisoudil úlohu „...nikoli přesvědčit, ale odhalit vše to, co může působit přesvědčivě“ (Billig, 2003: 1).

Aristoteles tedy vidí rétoriku jako pomocný nástroj pro řešení problémů při cestě k pravdě, vyhledávání a ověřování důkazů dialektickou rozpravou nebo hledáním dostatečně srozumitelných a přesvědčivých důkazních prostředků (srov. Kraus, 1981: 38), a pro efektivní prosazování a šíření nalezených výsledků – řešení a vyřešení sporu. Metody takového řešení, jak uvádí Kraus (Ibid.), jsou dle Aristotela tři: přísně vědecká (*apodiktická*), dvě realizované v dialogu – *dialektická* a *rétorická*, a jedna doplňková, kterou označoval jako sofistickou. Všechny pracují s dvěma gnozeologickými postupy: dedukcí a indukci, všem metodám je společný i hlavní postup: sylogismus. Jde o základní typ deduktivního úsudku tradiční logiky. Pracuje se soustavou tří výroků, dvou premis a závěru, přičemž premisy tvoří výroky obsahující termín, který se v závěru nevyskytuje (označuje se jako střední termín), a nový soud. Závěr může být z těchto premis odvozen.²³ Např. „všichni savci dýchají plícemi; lidé jsou savci; lidé dýchají plícemi“. Sylogismus je metodou deduktivní; dedukci, tedy postup od obecného k zvláštnímu, a indukci, úsudek směřující od jednotlivého k obecnému, porovnával Aristoteles co do účinnosti takto: „Indukce je přesvědčivější, zřejmější a pro vnímání

²³ Kategorický sylogismus je rozčleněn do tzv. čtyř figur o celkovém počtu 24 platných modů. Charakterizuje jej dvojice premis (vyšší a nižší) a závěr, které vyjadřují subjekt-predikátové, tzv. kategorické výroky.

poznatelnější a většinou lidí přístupná, sylogismus však je důraznější a účinnější proti těm, kteří hájí opačná tvrzení.“ (Topika: 105a).

Máme zde další zde citovaný formulovaný návod pro řečníka, který se věnuje politické komunikaci: zobecnění konkrétního (příkladu) ze strany protivníka je vhodné napadnout výrokem sylogickým, deduktivním. Půjde o sylogismus řečnický (který je postaven na nejslabších, pouze pravděpodobných či jen předpokládaných premisách), tedy o tzv. entyméma. „Entyméma (obecný, řečnický důkaz) je nejobyklejší logickou figurou řečnické argumentace. Od sylogismu apodiktického a dialektického se liší tím, že jeden z jeho soudů, obvykle širší premisa, je vynechán. Tímto vynecháním se výklad oprostí od opakování soudů, o nichž se dá předpokládat, že jsou známé a že by tedy posluchače nudily, nebo od opakování soudů problematických, které by hodnotu závěru snižovaly.“ (Kraus, 1981: 39). Ve výše uvedeném příkladě by tedy entyméma redukovalo úplný sylogismus nejspíše na „všichni savci dýchají plícemi; lidé dýchají plícemi“. Toto konkrétní využití entymématu by skutečně mělo za cíl oprostít výrok od samozřejmého, tedy nudného výroku; v řadě případů je však redukce obranou proti možnému zpochybnění jedné z premis. Jde o jednu z technik používaných ve zmiňovaném sofistickém sylogismu, ve kterém je sice vyvozován závěr, ovšem:

- správně, ale z premis pravděpodobných jen zdánlivě,
- z premis sice pravděpodobných, ale nesprávně,
- nebo nesprávně, a to navíc z premis pravděpodobných jen zdánlivě. (Rétorika: 1356a, b)

Návodu (příkladu) Aristoteles přisuzuje v rétorice zvláštní význam. „Všichni řečníci získávají přesvědčovací prostředky tím, že uvádějí buď příklady nebo enthymemata; jiného druhu není. ... Přesvědčivé jsou tedy neméně řeči, jež uvádějí příklady, ale více znepokojují řeči, užívající entymématu. ... Jest to totiž tak, že to, co jest přesvědčivé, je přesvědčivé pro někoho, a sice že přesvědčivé a hodnověrné jest buď bezprostředně samo sebou, nebo teprve tím, že, jak se zdá, jest dokázáno něčím, co samou sebou zasluhuje víry.“ (Rétorika: 1356b). Návod dělí na dva druhy: uvedení skutečné události, a smyšlený, skutečné události podobný. První označuje jako příměr, druhý jako bajku (Aizopovu [Ezopovu] nebo libyjskou) (Rétorika: 1393a).

Hypotetický sylogismus zahrnuje nejčastěji ve vyšší premise hypotetický (implikativní) výrok, v nižší premise a v závěru premise kategorický výrok (více viz. Kraus, 2004: 33-35, 38-39, 45).

Jak již bylo uvedeno, původní Aristotelovo uvažování o rétorice vycházelo spíše z logiky. Mladší části o stylistice vycházejí z představy ideálního středu, uměřenosti, kterou Aristoteles převzal od Sokrata a která je vlastní celému jeho učení. Střed je bodem, modem pohybu, který se vyhýbá krajnostem, je harmonický, a proto obecně vhodný. „Uměřenost (vhodnost, úměrnost, soulad) je i základní vlastností psychiky řečníka a jeho slohu“. (Kraus, 1981: 41). Pro úspěch slohu však Aristoteles zároveň klade i podmínky na osobitost a vyjádření citu; v tomto bodě zmiňuje i jeden ze svých poznatků o humoru, resp. komičnosti, která vzniká právě vybočením ze souladu užitím nevhodných, neadekvátních stylistických prostředků řečníkem: „Vhodnost bude sloh míti, vyjadřuje-li city a je-li osobitý, čili zobrazuje-li povahu a je-li uměrný látce. Uměrný látce jest, jestliže se ani o důležitých věcech nemluví lehkovážně a v nízkých výrazech, ani o nepatrných věcech vážně a vznešeně, a jestliže se bezvýznamnému slovu nepřipojuje ozdobný přívlastek. Nedbá-li se toho, vypadá to komicky, jak je tomu u Kleofonta; neboť ten se o lecčems vyjadřoval podobně, jako když chce někdo mluvit o „vznešeném“ fíku.“ (Rétorika, 1408a).

V tomto bodě se dostáváme k velmi důležité části stylistiky, poetiky i rétoriky, která se rozvíjela prakticky až do současnosti – k učení o tropech a figurách. Tropý a figury jsou hlavní složkou, která se podílí na funkční specifikce textu – bývají nazývány řečnickými ozdobami (*colores rhetorici*). Tropů a figurám se budeme věnovat v kapitole II, neboť od doby antiky učinila moderní věda v jejich zkoumání a popisu určitý pokrok. V kapitole o „studenosti slohu“ (Kniha třetí, kap. 3) Aristoteles píše: „Neboť i metafory bývají nevhodné, jednak pro směšnost – proto jich používají též básníci komedií, jednak pro přílišnou vznešenost a tragický ráz, a konečně proto, že bývají nejasné, jsou-li přenášeny z předmětů vzdálených.“ (Rétorika, 1406b). Tyto poznatky o užití nevhodných metafor jsou prakticky vystižením působení komického tak, jak je popisuje „teorie nepřístojnosti“ (Incongruity theory), která bude taktéž rozebrána v další kapitole. Za metafory Aristoteles označuje příměry i nadsázku – metafora je i možností, jak vytvořit vtipný výrok: „Také vtipné výroky záleží většinou v metafoře a v tom, že se připojí překvapující obrat. Neboť posluchači se ve větší míře stává zjevným, že nabytí nové představy, je-li opakem dřívější, a jeho duše si pak téměř řekne: ‘Zcela správně, já jsem však byla na omylu’.“ (Rétorika, 1412a).

Aristoteles sám cituje Theodora a jeho pojem „mluviti překvapivě“, což spočívá nikoli v překvapení z neočekávané myšlenky, což Theodor kladl do protikladu k urážlivým, zesměšňujícím výrokům šprýmařů. (Ibid.) Vtipného výroku se dá docílit i náznakem, tím, že „někde zplna, co míní“ (Ibid.); tyto náznaky považuje Aristoteles za „příjemné“. Stejně tak oceňoval i slovní hříčky založené na záměně písmen, které „klamou očekávání“ (Rétorika,

1412a), nebo užití slov dvojího významu zasazených v neočekávaném kontextu, např. Isokratův výrok „Arché (vláda) je pro naši obec arché (ve smyslu počátek) neštěstí.“ (Rétorika, 1412b). Účinek takového slova je podpořen volbou adekvátní „stejnozvučnosti“ nebo – opět – metafory.

Pochopení řečnickova záměru (vtipu) lze lépe docílit silným protikladem, rychlost pochopení podporuje stručnost. Pravdivost a vtipnost jsou dvě odlišné věci; „Čím více oněch vlastností však vyjádření obsahuje, tím se zdá vtipnější. ...“ (Rétorika, 1412b-1413). Již zmiňovanou nadsázku Aristoteles považoval za projev mladické bujnosti a prudkosti, přisuzované attickým řečníkům, a proto varuje před jejím užíváním staršími muži (Rétorika, 1413b).

Jak již bylo poznamenáno v úvodu, šíře Aristotelových poznatků není možné na ploše této práce zcela postihnout – jeho poznámky o hlasových dispozicích řečníka, morálce, slohu, argumentaci a řadě dalších prvků užitných v rétorice budeme nuceni pominout. S uvedenými Aristotelovými poznatků o argumentaci a humoru však budeme pracovat i nadále, zejména pak v praktické části práce.

1.4 Raná kritika rétoriky – Sokrates, Platón

Jako řada dalších oborů byla rétorika (zejména coby nástroj pro přesvědčování bez ohledu na fakta) kritizována ihned po svém rozšíření. Vlivným kritikem rétorů byl Sokrates (cca 470 př. n. l. – 7. květen 399 př. n. l.), autor „porodnického umění“, maieutiky, schopnosti „porodit“ myšlenku, pomoci ji na svět a dát jí tvar.

Pokud Sokrates kdy něco napsal, nedochovala se o tom jediná zmínka. Své myšlenky formoval ve formě dialektické metody zkoumání, známé jako Sokratovské metody neboli metody *elenchos* (vyvracení). Je založena na sériích kladených otázek, jimiž jsou u osoby či skupiny osob odhaleny její či jejich skryté názory a rozsah její či jejich znalostí – jde tedy o metodu vyřazování hypotéz: platnější hypotéza nahrazuje méně platné, ty které vedou k rozporným závěrům. Za použití této dialektické rozpravy Sokrates uvažoval o klíčových abstraktních pojmech, jako je Bůh nebo spravedlnost. Je na místě podotknout, že Sokrates sám byl vynikající rétor, užívající často střídání ironie a vážnosti. Jeho způsob projevu je asymetrický a silně manipulativní, ačkoli na první pohled blízký dialogické rétorice: u Sokrata jde o názorový střet, ovšem jeho argumenty protivníka vedou k předem danému závěru, v němž je nucen uznat platnost názorů Sokratových.

Sokrates vystupuje coby hlavní postava většiny děl nejznámějšího a nevlivnějšího dobového kritika rétorů - Platóna (472-347 př. n. l.). Platón, učitel Aristotelův, se ve většině

svých prací, zejména pak v dialozích *Faidros* a *Gorgias*, vymezoval proti užití rétoriky coby technického nástroje pro nadřazení formy obsahu, kdy obratnější a vhodnější užití formy umožňuje řečníkovi ve sporu zakrýt pravdu a je navíc užito k nízkým důvodům, nikoli k řešení obecných otázek filozofie a hledání podstaty jsoucna (o jejímž možném nalezení Platón nepochyboval). Stejně jako Sokrates, i Platón byl vynikajícím rétořem a znalcem teoretických prací sofistů (jak ukazuje např. Kraus, 1981: 33), ovšem na rozdíl od nich byl člověkem nemajetným a za svého života, s jistou mírou nadsázky řečeno, kariéře neúspěšným.

Přestože jeho soupeřům přinášela rétorika úspěch a často vysoký příjem, může se podle Platóna stát platným nástrojem jedině tehdy, je-li užívána filozofem - v dialozích *Protagoras* a *Menon* rozlišil učení pedagogů pravých (filozofů), a nepravých (sofistů). „...klíčem k výměru rétoriky je dialog *Theaitetos*, v němž se řeší, co je vědomí a jak se k němu přibližují sofisté a jak filozofové. Platón zde dokazuje, že totožnost vědění se smyslovým vnímáním, jak ji hlásá Protagoras, je klamná, že na základě smyslových vjemů vytváříme pouhé mínění, nikoli pravé a skutečné vědění.“ (Kraus, 1981: 30). Pravdu není možné nalézt v dialogickém sporu, existuje a priori, a je proto možné se k ní v hovoru při nejlepším přiblížit; přístupná je jedině filozofickému nazírání. Z tohoto vymezení plyne i Platónův názor na rétoriku coby pomocný nástroj podřízený skutečné vědě, filozofii. Podle Billiga by Platónova ideální rétorika byla postavena na fixních, nezvratných pravdách. Odhalení konečného počtu možných variant lidských charakterů by zároveň vedlo k odhalení konečného počtu možností ovlivnění publika, na jejichž základě by byla definována pravidla. „Tato pravidla by mohla nabývat podoby doporučení, jaký typ duše je pravděpodobně možné ovlivnit určitým typem sdělení.“²⁴ (Billig, 1987: 85).

Zároveň však je tento náhled, jakož i jeho slavný příměr s osobami přikovanými v jeskyni prakticky první teorií o sociální konstrukci reality a re-prezentaci, tak jak ji prezentují např. Berger a Luckman (1999) v případě prvním a Burton a Jiráček (2001: 185-215) v druhém, aplikovatelné na soudobá masová média. Dieter Prokop je přesvědčen o tom, že Platón byl v tomto ohledu téměř prorokem: „Nevrhá také televize pouhé odrazy, stíny a tóny, „falešné preludy“, pouhou „simulaci“ reality do našich obývacích pokojů – našich jeskyní?“ (2005: 18). Platón se ve svém dialog *Kratylos* zamýšlel i nad úlohou jazyka ve vytváření těchto „falešných preludů“, tedy nad otázkou, zda je slovo (jeho hlásková podoba) dáno jeho významem, nebo zda jde ryze o uzanci danou konvencí. S tím souviselo i jeho uvažování o

²⁴ „These rules might take the form of suggesting that particular sort of soul would be likely to be swayed by a message of given characteristics.”

myšlení ve spojitosti s mlouvou. V dialogu *Sofistés* (o němž panuje obecná shoda, že skutečně je jeho dílem) napsal: „Myšlení a řeč jednou jsou, pouze to první, které je tichou vnitřní rozmlouvou duše s ní samou, pojmenováváme zvláštním označením myšlení.“ (266e).

Přestože Platón sám napsal několik dialogů, které se dají označit za veselé (zejména *Euthydémos*), smíchem se zabýval a nejen v těchto dílech jej popisoval, v *Zákonech* (*Ústavě*) jej ze svého návrhu ideálního modelu státu striktně vyřadil. Ve státě pod nadvládou filozofů nebylo místo pro poety, které vinil z nesprávného, pokřiveného zobrazování světa lidského i božského, a bylo v něm zakázáno se smát. „Smát se v komice bylo podle něj orgiastické a to mělo původ v dionýském kultu, v extázi a především v překračování konvencí.“ (Prokop, 2005: 18). Stejný názor na smích, jaký zastával Platón, je o několik tisíciletí později možné nalézt v pracích některých anglosaských autorů (viz kap. II). Smích bohů v dílech básníků je podle něj smíchem nadřazeného – bohové se smějí svým činům, utrpení, tomu, co sami způsobili (*Ústava IV*: 389a), ba dokonce i sami navzájem, např. chromému Héfaistovi (*Ibid.*) Smějí-li se bohové svým činům i jiným bohům, pak je zde nebezpečí nápodoby ze strany masy, nevědomých obyvatel navrženého ideálního státu, podřízených autoritě filozofů. Ta by se pak mohla smát svým vládcům, čímž by byla narušena jejich autorita. V jednom ze svých dopisů Platón píše: „Musím ti to říci arci jen v náznacích, aby tomu nebylo rozuměti, kdyby se s listem ... něco stalo.“ (Listy: 312e). Autor překladu František Novotný ve vysvětlivce uvádí: „Obavu, aby se psané výklady o filosofii nedostaly do rukou nepovolných čtenářů, vyslovuje a odůvodňuje Platón také níže v tomto dopise; byl to následek zkušenosti, že se nevzdělání lidé smějí filosofickým pravdám, jimž nerozumějí.“²⁵

K Platónově pojetí humoru se ještě vrátíme v kap. II.

1.5 Rétorika v Římě

1.5a Období helénismu

Roku 338 se změnil antický svět. Řekové ztratili po bitvě u Chaironeje samostatnost, městské státy zanikly a jejich někdejší území byla spojena do panhelénistického útvaru. Význam jednotlivých měst zeslábl, jejich vliv se zato rozšířil do vzdálených míst: Arménie, severní Afriky, Persie, Makedonie a dalších (významná řečnická škola vznikla např. na jihu Albánie). Vznikající říše ekonomicky prosperovaly, zdroje tak mohly být směřovány i do umění a věd; mezi movitými občany byla jejich podpora módou. Vznikala řada škol různých směrů, obecně však bylo jejich učení postaveno na uceleném dvojstupňovém systému

²⁵ Poznámka 20 k Listům, *Platónovy spisy, svazek V*. Praha: OIKOYMENH, 2003. ISBN 80-7298-068-8

vzdělávání, jehož základem bylo tzv. *trivium*: gramatika, rétorika, dialektika. Na něj navazovalo tzv. *kvadrivium* (aritmetika, geometrie, múzická umění a astronomie). Tento systém byl prakticky v nezměněné podobě přebírán až do renesance (více viz Kraus, 1998: 35-6).

Největší podíl na sestavení osnov *trivia* měly stoické školy; zakladatelem stoy byl Zenon z Kitia (336 – 364 př. n. l.), známými představiteli tohoto směru byl např. Diogenes Babylonský (240 – 150 př. n. l.) nebo císař Markus Aurelius (121 – 180 př. n. l.). Stoičtí myslitelé vydělili ze systému vědění jednotlivé obory: logiku (pojem zavedený stoiky), fyziku a etiku. Jak uvádí Kraus, termín logika zahrnoval učení „o zákonitostech správného myšlení, vyjadřování a interpretace textů“ (1998: 36), tedy gramatiku, rétoriku a dialektiku. Gramatika stoiků byla rétorice velmi blízká; šlo spíše o učení o funkčních stylech a sémantických aspektech jazyka s důrazem na tropy a figury než o popis jazykové formy. V dialektice se věnovali znakům; vycházeli zde z výše zmiňovaného Platónova dialogu *Kratylos*. Stoikové byli důslednými zastánci motivovaného pojetí znaku (*sémeion*), tedy názoru, že označované (*to sémainomenon*) determinuje jazykovou formu (*to sémainon*) (Kraus, 1998: 36). V tomto ohledu byli ve sporu s Aristotelem, přestože stejně jako on oddělovali označující od fyzicky existujícího označovaného, tedy v moderní sémiotice referentu. Stoici sami mezi sebou vedli o vztahu mezi formou a obsahem spory; dělili se na dva tábory, stoupence analogie (očekávané pravidelnosti) a anomálie (jejího narušení). V rámci stoické školy tak vznikly dva odlišné filozofické směry. V zásadě byla předmětem jejich sporu i dnes aktuální otázka, zda jsou anomálie, jazykové výjimky a nepravidelnosti, jazykovým projevům vlastní, nebo zda je možné je začlenit do systému formulovaných pravidel. Do hlubšího rozboru není pro účely této práce nutné zacházet. Rozdíly mezi způsoby označování, tedy mezi jazyky, vysvětlovali stoici další, stále platnou teorií:²⁶ jsou podle nich zapříčiněny odlišnými životními podmínkami národů, které formující způsob myšlení a tedy i způsob komunikace.

Rétorika helénistického období a její systém výuky není pro účely této práce příliš relevantní: persvazivnost projevu a angažovanost řečníka ustoupily estetické funkci jeho složek a dokonalosti formy. Vlivem maloasijských autorů se rozšířil zdobný, tzv. asijský styl, protikladný k tradičnímu, uměřenému stylu attického (prosazovaného již Aristotelem). O systému výuky rétoriky v tomto období se dochovaly rozsáhlé spisy, mj. Seneky Staršího²⁷ (cca 54 př. n. l. – cca 39 n. l.). Naproti tomu římská forenzní rétorika požadovala od všech

²⁶ Zřejmě je paralela s teorií sociální konstrukce reality, viz. např. Berger a Luckmann, 1999.

²⁷ Jeho desetisvazkové dílo *Controversiae – Orathorum et rethorum sententiae divisiones colores*.

zúčastněných stran pečlivou volbu slovní zásoby, tedy aby panovala „shoda mezi záměrem mluvěcího, věcným obsahem užitého výrazu a formou výrazu.“ (Kraus, 1998: 41).

Autorem, který se věnoval nikoli formě, ale obsahu projevu (*inventio*), a zmiňovanou římskou soudní rétoriku zásadně ovlivnil, byl Hermagoras z Temnu (1. stol. před n. l.). Je považován za autora tzv. učení o *stasis* (řecky), resp. *statusech* (lat.) řeči. Termín *status* pochází podobně jako řada jiných označení v rétorice z řeckého zápasu, kde označoval počáteční postavení soupeřů (Olivová, 1988). V zápase řečnickém jej „... lze charakterizovat jako otázku po věcném obsahu soudního projevu, která vyvstane před soudcem a obviněnou stranou při první konfrontaci účastníků sporu.“ (Kraus, 1998: 39). Obviněný měl v zásadě tři varianty reakce na obvinění „spáchal jsi“, a to plné doznání („spáchal jsem“), doznání omezené, s námitkou/dodatkem („spáchal, ale“), a popření obvinění („nespáchal jsem“). Forenzní rétorika vstupovala do hry u těchto dvou ze tří variant – při plném doznání byl automaticky vynášen rozsudek. Římské právo pak pracovalo se čtveřicí statů: s odpovědí popírající vinu byl spojen první status, status dohadu (*status coniecturae*). Vyjadřoval možnosti vztahu mezi činem a obviněným, nastoloval otázku, kdo čin spáchal. Druhý status a třetí status (*s. finitionis* a *s. qualitatis*) byly spojeny s omezeným doznáním. První z nich redefinoval čin a smysl obžaloby (dle dnešní terminologie obhájce např. usiloval o přesvědčení soudu, že šlo ublížení na zdraví s následkem smrti, nikoli o vraždu). Druhý obhájuje čin z hlediska pohnutek, které k němu obviněného vedly – vychází z odpovědi „spáchal jsem, ale právem“. Čtvrtý status, přenesení (*s. translationis*) označoval zhodnocení samé podstaty sporu; shrnuje možnosti pochyb ze strany soudce, zpochybnění žalující strany obhajobou, soudce obviněným, poroty apod. Název statu vyjadřuje snahu o přenesení rozhodnutí na třetí stranu (jiný soud, jinak složenou porotu, jiný termín atd.) (viz Kraus, 1998: 39-41).

Staty však nejsou aplikovatelné jen na právní problematiku. Zobecnění Hermagorových definic se podle Krause (1998: 40) ubíralo třemi směry: aplikací statusových otázek na otázky víry či filozofie („Např. otázka, zda svět vznikl seskupením atomů ... se vztahuje k prvnímu statusu, úvaha ‘co je ctnost?’ k druhému statusu, moralizující reflexe ‘jak je třeba žít?’ k třetímu statusu a konečně pochybnost autora vyrovnat se s tématem ..., je příkladem statu čtvrtého.“), na řeči poradní (kde dochází k časovému posunu z minulosti do budoucnosti – ‘co se má udělat’ apod.) a oslavné (kde není využitelný první topos, hojně se ale vyskytuje druhý, třetí, i čtvrtý topos, ten coby řečnická figura, při níž řečník zpochybňuje své možnosti popsát velikost oslavované osoby).

Význam Hermagorova učení tkví především v aplikaci jeho učení o *stasis* na sporné, polemické části řečnických vystoupení, které je možné jeho postupem metodologicky vyhledávat, analyzovat a napadat.

I.5b Římská politická rétorika

Po síle paží praetoriánů začala dobytá území poznávat i sílu kulturního vlivu Říma. Řecká kultura však ztrácela své výsadní postavení zvolna, neboť sloužila jako vzor a řečtina jako jazyk vzdělaných vrstev a aristokratů – v řeckých školách získali vzdělání pozdější významní římstí učenci a politici, mezi nimi Horatius, Ovidius, Cicero.

Posledně jmenovaný, forenzní řečník a politik Marcus Tullius Cicero (106 – 43 před n. l.) již představuje vrcholného autora kánonu tzv. zlatého období římské prózy, které se vyznačuje dominancí latiny a témat spjatých s Římem. Cicero se coby řečník proslavil svou žalobou na Gaia Verra, kterého nahradil na postu kvestora Syrakus. Po odhalení spiknutí proti římské republice vedené Luciem Sergiem Catilinou dosáhl Cicero čtveřicí vášnivých řečí vyhnání pachatelů z města; první řeč byla určena přímo hlavě spiknutí, další tři se ale obracely na senát a lid. Již v těchto projevech²⁸ se setkáme s důležitým aspektem (zejména) politické komunikace, který Billig (1987) označuje jako „sílu malých slov“. Jde o využití zájmen *my*, *vy*, *ti*, *oni* (někdy i *já*), k inkluzi posluchačů a exkluzi protistrany. „Nejednoznačnost vymezení obecnstva politických projevů odhaluje nejednoznačnost pojmu ‘*my*’ proneseného politikem. Přestože ‘*my*’ může být použito v prakticky libovolném významu, polemický kontext vždy implikuje ‘*oni*’ v protikladu k ‘*my*’. ‘*Oni*’ jsou vždy zdrojem nebezpečných *anti-logoi*, které ohrožují ‘naše’ *logoi*.“²⁹ (Billig, 1987: 119). Dále např. slouží k rétorickému spojení řečníka a auditoria („já“ = „*my*“ a naopak) či strany a auditoria („*my* jsme dosáhli“ = „strana dosáhla“), případně „lidu“ a voličů či příznivců strany v jeden celek. Tento jev je možné vysledovat v řadě politických projevů, jak dokládá i řada příkladů ze sledovaného vzorku analyzovaného v aplikační část této práce.

²⁸ *Oratorio in Catilinam prima in senatu habita, Oratorio in Catilinam secunda ad populum, Oratorio in Catilinam tertia ad populum*. Volně k dispozici v latině v rámci projektu Gutenberg Galaxy.

²⁹ „The ambiguity of political audiences is revealed by the ambiguity of the term ‘we’, when uttered by a politician. Although a deliberate vagueness might be created about the extent of the ‘we’, the argumentative context always implies a ‘them’ oppose to the ‘us’. ‘They’ are always a source of dangerous anti-logoi which threaten ‘our’ logoi.”

Ciceronovi bylo mylně připisováno autorství jednoho z nejvýznačnějších děl starověké rétoriky, *Rétorika pro Herennia* z období okolo roku 86 – 82 před n. l.³⁰ Čtyři knihy představují dělení rétoriky podle peripatetiků (na *inventio* [vyhledávání argumentů, tvorba soudů], *dispositio* [uspořádání projevu], *elocutio* [styl], *memoria* [učení se zpaměti] a *pronuntario* [přednes]), rozdělení řeči dle účelu podle Aristotela, a dělení řeči na části, tak jej užívali již sofisté (*exordium* [úvod], *narratio* [argumentace, *logoi*], *confutatio* [vyvrácení argumentace protistrany, *anti-logoi*] a *conclusio* [závěr]) (Cicero, *De inventione*: I, VII). Oproti etické rétorice stoiků autor počítal i s variantou, kdy předkládaná fakta nejsou pravdivá. V takovém případě je podle něj nutné vyvinout k dosažení persvazivního účinku větší úsilí. Závěr první knihy tvoří Hermagorovy statusy řeči (viz kap. I.5a) (Kraus, 1998: 44). Druhá kniha je věnována forenzní rétorice, úspěšné argumentaci před soudem. Třetí pak přináší poznatky o druhých dvou typech řečí, zabývá se uspořádáním projevu a přednesem: ten obsahuje zvukovou stránku řeči, autor rozeznává sílu, pevnost a pružnost hlasu (Kraus, 1998: 45), a (moderními termíny řečeno) nonverbální složku komunikace – mimiku, gesta. Obě složky se liší podle toho, zda jde o projev běžný (hovor), veřejný, argumentativní nebo emocionální. Hovorový projev se zde dělí na důstojný, poučující, oznamovací a, což je pro účely této práce důležité, žertovný (Ibid.). Kniha čtvrtá je výkladem tropů a figur (zde řečnických ozdob) a řečových stylů. Jde o část pozoruhodnou zejména z hlediska lingvistiky; z hlediska politické komunikace je zajímavé první dochované použití terminu *partes* ve smyslu politické strany.

Ciceron sám během svého života působil především jako mistrovský řečník, obracející se na rozum a zejména city publika (Kraus, 1998: 46). Působil v době dramatických změn konce římské republiky,³¹ což se odráží v jeho dílech o teoretické a praktické právní rétorice. Prvním stručným přehledem je již citované dílo *De Inventione*, v němž je rétorika zařazena nikoli pod filozofii (hledá odpovědi na otázky obecné), ale pod politiku (hledá odpovědi na otázky praktické) (Kraus, 1998: 48). Od řeckých autorů se liší i dělením rétoriky (jiné typy projevu, členění na pět částí). Vrcholem Ciceronovy tvorby je dialog O řečníkovi (*De oratore*). Jeho rétorika není ani vzletnou a zdobnou rétorikou asijskou, ani strohou atickou, snahou bylo přiblížit se (ve shodě s Aristotelem) přiměřenosti. Obsah je stejně důležitý jako forma, neboť forma se odvíjí od argumentační síly. Ideál řečníka, *orator perfectus*, je muž

³⁰ Otázka autorství ani přesného data vzniku stále není vyřešena; za již vyvrácenou se dá považovat domnělé autorství rétora Kornificia. Nejpravděpodobnější se v současnosti jeví varianta, že dílo sepsal Lucius Plotus Gallo.

využívající svůj talent, politické přesvědčení, znalosti filozofie, a ovládající praktické rétorické poznatky. „Rétorika se tak v jeho pojetí stává oborem spojujícím syntézu všech druhů vzdělání s angažovaností občana a politika.“ (Kraus, 1998: 49).

Veden snahou zachovat dostupné vědění o rétorice sepišoval svá díla Markus Fabius Kvintilián (35 – 96 n. l.), první státem placený učitel řečnictví. Hlavním z těchto souhrnných děl jsou *Základy řečnictví (Institutio oratoria*, česky Odeon, 1985), dvanáctisvazkové dílo. Opět v něm najdeme pojem ideálního středu, uměřenosti, a požadavek na morální kvality řečníka. Vyčerpávajícím způsobem podaný souhrn poznatků se staly *Základy řečnictví* základním materiálem, který ovlivňoval další vývoj rétoriky až do 19. století. Další významné řečníky římské říše, stejně jako další autory tohoto období, vynecháme.

Celá řada poznatků, otázek a možných odpovědí na ně z tohoto období je stále živá. Např. statusové otázky je možné klást s určitými obměnami v různých situacích: nezřídka se jimi dotazuje i moderátor politické debaty svých hostů. Nejživější je však hledání rovnováhy mezi formou a obsahem, obavy z převahy formy sdělení nad jeho obsahem a forma sama. Touto problematikou se budeme dále zabývat v kap. III.

1.5 Rétorika středověku

S nástupem křesťanství se rétorika stala předmětem dohadů, zda ji zcela odmítnout, nebo využít pro šíření nového učení. Řeční teologové přistupovali k šíření víry poznamenání vlivem helénistické výchovy (proslulý kazatel 4. století Jan Zlatoustý byl žákem pohanského rétora Libania), řada jiných myslitelů označovala rétorické poznatky za pohanské dílo. Jak cituje Kraus (1998: 59), křesťanský myslitel Tertullián v jednom svém dopisu uvádí, že „nelze pít najednou z poháru Kristova i ďáblova“. Je ovšem nutné dodat, že řada křesťanských odpůrců rétoriky ji sice odmítala, ovšem využívala k analýze a překladu písma a formulaci kázání. Paralelně s křesťanským výkladem písma se rozvíjela i judaistická tradice výkladu a interpretace posvátných židovských knih, zejména Talmudu (části Mishnah a Gemarah) a náboženského a právního myšlení, která se vyznačuje jednotou slova a jím určeného sdělného záměru.³²

Text byl i nadále čten především nahlas před shromážděním; přesto v této době došlo ke znatelnému příklonu ke psanému textu na úkor mluveného slova. Středem komunikačního modelu již není rétor, ale interpret. Rozvíjí se sémantika později i hermeneutika. Rétorika

³¹ Cicero těžce nesl vládu (vynikajícího řečníka) Gaia Julia Caesara. lítoval, že nebyl ve skupině jeho vrahů *Liberatores* (ze které je nejznámější též skvělý rétor Marcus Junius Brutus). Byl dlouholetým soupeřem Oktaviána a Marka Antonia; posledně jmenovaný jej nakonec nechal setnout.

³² Z moderního hlediska jde tedy o texty typologicky instruktivní, návodové, zcela uzavřené.

středověku sice vychází z antického vzoru tradice, zejména modelu Cicera a Kvintiliána, ovšem co do rozsahu a soudržnosti se s ním nemůže měřit. Z hlediska praktického řečnictví, a úloze humoru v něm, nabízí toto období jen málo nového. Opustíme proto středověkou rétoriku, přesuneme se o několik set let kupředu, do sedmnáctého století, a budeme se věnovat druhému hlavnímu tématu této práce – humoru.

II. Historie humoru a jeho funkce v jazyce

*Jen člověk se směje. Jen člověk trpí tak hluboce, že musel objevit smích.*³³

Friedrich Wilhelm Nietzsche

II.1 Smích a emoce

Zkoumání humoru předcházela snaha o odkrývání příčiny a funkce úsměvu a smíchu, a to nejprve z hlediska vnějších znaků, jakými jsou stahy mimických svalů, odhalování zubů, změny v dýchání apod. Bádání tedy směřovalo k hledání odpovědi na otázku, zda je smích věcí přirozenou, biologicky danou, nebo je součástí jazyka. Pro první názor hovoří fakt, že smát se neučíme – smích je spolu s pláčem základním kódem, kterým dítě, dosud neovládající prostředky vyšších řádů, komunikuje se svým okolím.³⁴ Činí tak zejména akusticky, a dále doprovodnými nonverbálními prostředky, které jsou u pláče a smíchu do značné míry shodné a v některých situacích je možné je mylně interpretovat.³⁵ Smích nebo pláč by tak podle této představy byl pouhou reakcí na podnět. Naturalistický, jednoduchý model smíchu, odvozený od behaviorálního I. P. Pavlova, by tak pracoval se třemi lineárně navazujícími fázemi: stimul – interní pocit štěstí – reakce/úsměv/smích. Takový model by však měl hned několik zjevných slabin. Především dítě nemá to, čemu říkáme smysl pro humor. Smích vždy nemusí být známkou pocitu štěstí – jako mezní příklad můžeme uvést tzv. hebefrenický smích, který je jedním z projevů formy schizofrenie. Dále nutně není vyjádřením interního pocitu, může naopak být ke skutečnému internímu stavu v opozici - možnosti využití smíchu a humoru jsou nepřehledné (viz např. Norrick, 2003), každý z nás již jistě v životě použil omluvný úsměv, cítil-li se zahanben. Lineární model tedy nejen nevysvětluje, které stimuly vyvolávají „interní pocit štěstí“, mylí se i v označení „pocitu štěstí“ jako spouštěcího mechanismu smíchu. Problematika smíchu a humoru tedy bude hlubší.

Moderní věda dokázala popsat pochody v lidském těle během smíchu (včetně jejich vlivu na zlepšení nálady vyplavováním endorfinů a dalších látek), nevyřešeno je ale mnoho otázek okolo jeho příčiny a sociální funkce. Úsměv a smích jsou vyjádřením emoce; samy emoce jsou však velmi obtížně definovatelné a přístupy k jejich zkoumání se liší.³⁶ Nabi

³³ „It is man alone who laughs; he alone suffers so deeply that he had to invent laughter.“

³⁴ Smích a pláč jsou zřejmě unikátními lidskými projevy. Pokusy na primátech (které prováděl již Charles Darwin) sice ukázaly, že opice reagují na přímé externí podněty, stručněji řečeno na lechtání, projevy podobnými smíchu, ovšem s jinou akustickou charakteristikou než vykazuje smích lidský. Navíc šlo vždy pouze o podnět přímý a externí, interní stimuly reakci nevyvolávají.

³⁶ Problematika emocí je zpracována v řadě prací a publikací, s různými závěry a výsledky. Více viz např. Frijda 1986, Lazarus, 1991.

(2002: 290) emoce definuje jako interní mentální pochody reprezentující hodnotící reakce na události, jejich agenty nebo objekty, které se liší svou intenzitou. Obecně jsou krátkodobé, intenzivní a zaujímavé vůči externím stimulům. Problematika externích stimulů v případě smíchu, jak již bylo uvedeno výše, není dořešena, takže ani případná „emoční teorie“ k vyřešení otázek okolo humoru neodpovídá. Při odhalování podnětů je limitem osobnost každého jedince, tedy něco, co je zřejmě obecně platnou teorií nepostižitelné.³⁷

Sám termín humor podle *Slovníku cizích slov*³⁸ označuje „dobrou a veselou náladu, žertování“, vystihuje též způsob zábavy nebo lidské komunikace, která tyto pocity či stavy vyvolává. Shibles (2002) uvádí: „Humor je myšlenka, která způsobuje příjemné tělesné pocity a smích. Humor není jen myšlenka, není jen smích, je oboje. Nejprve přijde myšlenka, pak následuje smích.“³⁹ Těžko lze takový výklad považovat za uchopitelnou definici, ta však, stejně jako obecná teorie humoru, dosud neexistuje (Morreall, 1987: 128). Akademici se přou o to, zda je vůbec možné humor definovat. Apte (1985: 265) nevěří, že je možné nalézt jednu zastřešující teorii humoru, Shibles (2002: intr.) je přesvědčen, že to není potřeba, neboť žádný pojem není definován zcela přesně. Pohled většiny výzkumníků je ve shodě s tímto vyjádřením partikulární – přístupují k humoru z pohledu některé z formulovaných teorií, z nichž některé představí autor této práce níže. Určité chápání humoru ovšem existuje: jde o schopnost či vlastnost objektů, osob nebo situací vyvolávat v lidech pocit pobavení. Jde tedy o jistý druh emocí, o nichž jsme hovořili výše, a dostáváme se do kruhu definic.

Bádání v oblasti humoru se, pomíneme-li antické autory,⁴⁰ rozvíjelo s tím, jak postupoval vývoj v relativně nových vědních oborech, zejména politické filozofii, psychologii, sociologii. Tento vývoj stále není u konce: mezi prostředky pro zkoumání smíchu se zařadila behaviorální studia, moderní technika, měření impulsů mozku, neurální výzkum embryí atd.⁴¹ Stále hlubší poznání ukazuje na stále paradoxnější vlastnosti humoru. Humor je zároveň prvkem obecným (nalezneme jej ve všech lidských kulturách) i partikulárním (i jedinci v rámci jedné kultury mohou i nemusejí považovat totožné situace za humorné). Je jak sociální, tak antisociální – společnost spojuje, i je možné použít jej k vylučování jedince ze společnosti. O sociální funkci humoru a smíchu však nemůže být pochyb. Robert Provine ve své knize *Laughter* předkládá výsledky pozorování prováděných

³⁷ Provine (1993) např. vyzoroval, že lidé se v konverzaci smějí věcem, které vtip ani nepřipomínají a pro externího pozorovatele nejsou vtipné.

³⁸ Encyklopedický dům, 1995

³⁹ „Humor is a thought which causes good bodily feelings and laughter. Humor is not only thought, not only laughter, but both. First comes the thought, then the feeling.“

⁴⁰ „Humory“ byly v představách antických autorů prchavé substance kontrolující lidské emoce a dokonce i zdravotní stav jedince.

jeho žáky, ze kterých vyplývá, že osamělý člověk se relativně často usmívá, ale zřídka směje.⁴² Výjimkou je sledování televize, které ovšem můžeme v určitém směru označit za interakci.

Humor je záležitostí komunikace – to víme již na základě poznatků starověkých učenců uvedených v I. kapitole: je-li jej možné využít v argumentaci, persvazivní komunikaci, řečnictví, pak zcela nepochybně i ve všech ostatních komunikátech všech funkčních stylů. Sacks (1989) o humoru říká „Learn to do it right“, tedy „[na]učme se to dělat správně“. Upozorňuje tak na fakt, že úsměv a smích nesou určitý význam, že se *učíme* na anekdotu či humornou situaci adekvátně reagovat, ocenit ji, navázat na ni apod. Moerman (1988: 12) uvádí: „Vše, co má nějaký sociální význam, významy, třída, role, emoce, vina, agrese, a tak dále, a tak podobně, je sociálně konstruováno.“⁴³ Emoce je sociálně konstruována. Humor je emoce. Učíme se humor používat, reagovat na něj. To jsou indicie potvrzující domněnku, že humor je sociálně konstruován.

O humoru a jeho společenské funkci vznikla řada teorií, které se snaží odhalit za jakých okolností, s jakým účelem, čemu či komu se smějeme; trojice v literatuře nejčastěji uváděných teorií je:

- **teorie nadřazenosti** (Superiority theory, někdy též teorie degradace), zastupovaná mj. Platonem, Aristotelem, Ciceronem a Thomasem Hobbesem, která je úzce spjatá s obdobnou konfliktní teorií humoru (též zvanou teorie agrese);

- **teorie uvolnění** (The Relief Theory), jejímiž reprezentanty jsou např. Herbert Spencer, Henri Bergson Sigmund Freud;

- **teorie nepřístojnosti** (The Incongruity Theory, nově nazývána též sémantický model), která je ale úzce spojena s teorií předchozí – ostatně se o ní zmiňuje již Spencer a především Freud. Dále byla rozvíjena v pracích Immanuela Kanta, Francise Hutchesona, Sørenea Kierkegaarda a dalších.

Nejstručnější charakteristikou těchto tří teorií by mohla být trojice výrazů: „Smějeme se těm, nad kterými se cítíme být nadřazení“, „Smích je způsobem uvolněním fyzické a psychické energie“ a „Smějeme se, neodpovídá-li vývoj situace našemu očekávání“.

⁴¹ Viz např. webová prezentace výzkumů Roberta Provina.

⁴² Provine uvádí, že pravděpodobnost, že se jedinec začne smát, se v případě, že je ve společnosti alespoň jednoho člověka, zvyšuje 30x.

⁴³ „Every thing that matters socially – meanings, class, roles, emotions, guilt, aggression and so forth and so on – is socially constructed.“

II.2 Teorie humoru jakožto sociálního jevu

II.2a Teorie nadřazenosti

Jako první zařazujeme nejstarší koncept, známý pod označením Superiority theory. V úvodu této kapitoly byl na prvním místě mezi zastánci této teorie uveden Platon. Jeho pohled na humor vychází z podstaty jeho filozofie, založené na srovnání ideálního světa, vytvářeného normativním pohledem Platona na realitu; odchylky od ideálu mohou sloužit jako zdroj humoru⁴⁴ (Shibles, 2002, kap. 8). O Platonově kritice smíchu jakožto vyjádření nadřazenosti (např. nad mrzákem Héfaistem či utrpení lidí způsobené činy bohů) i o jeho obavách z posměchu jeho filozofickým pracím ze strany nevzdělaných nepovolaných jsme již hovořili v kapitole I.4. Stejně tak je mezi autory této teorie řazen i jeho žák Aristoteles, i když zejména v jeho kritice nevhodného užití tropů a figur, které budí posměch, můžeme zřetelně sledovat rysy teorie nepřistojnosti.

Značně mladším proponentem této teorie byl Thomas Hobbes. „Smích není nic jiného než náhlá radost pramenící z náhlého vzednutí pocitu výjimečnosti v porovnání se slabostí jiných, nebo s naší vlastní předchozí slabostí: neboť lidé se smějí své někdejší bláhovosti, pokud si na ni rázem vzpomenou, ovšem nenese-li jim stále ještě újmu na úctě“⁴⁵ (Hobbes, 1650/1994: 54-55). Hobbesova teorie humoru úzce souvisí s jeho pracemi z oblasti politické filozofie; proto nepřekvapí, že jeho pojetí teorie nadřazenosti je velmi blízké tzv. konfliktní teorii pracující s premisou, že všechny situace vyvolávající smích jsou okamžiky střetu. Hobbes upozorňoval na krutost, která je podle něj součástí smíchu. Frejka uvažoval o tomto rysu v souvislosti s odhalováním zubů při smíchu, které je možná spjato s pocitem převahy – Stanley a Dugas (in Frejka, 1942: 13) tvrdí, že „vycenění zubů můžeme odvodit vývojově z divošského cenění zubů při ohromujícím a vítězném útoku“. „Snad bylo potřebí náležet k pokročilejší osadě, aby se člověk mohl po prvé zasmát svému nepříteli, poraženému, zabitému, tomu z té zaostalé sousední vesnice, kde ještě dělají tak špatně zabroušené pazourkové oštěpy.“, dodává Frejka (1942: 12). Ovšem některé situace pocit nadřazenosti vyvolávají, a shodné, pokud ale mají jiné aktéry, ne. Podle Alexandera Baina (1865: 248) je tomu tak proto, že: „Směšnost okamžiku je dána degradací nějaké osoby nebo zájmu, pokud tento požívá úcty, pokud okolnosti nevyvolávají žádnou silnější emoci.“⁴⁶ Bainův názor

⁴⁴ „The deviation from the ideal may serve as a source of humor.“

⁴⁵ „The passion of laughter is nothing else but sudden glory arising from a sudden conception of some eminency in ourselves by comparison with the infirmity of others, or with our own formerly: for men laugh at the follies of themselves past, when they come suddenly to remembrance, except they bring with them any present dishonor.“

⁴⁶ „The occasion of the Ludicrous is the degradation of some person or interest, possessing dignity, in circumstances that excite no stronger emotion.“

odpovídá Spencerově přesvědčení, že se smějeme nehodě vysoce postavené, důležité či důležité se chovající osoby, zatímco nehoda postiženého či žebráka v nás naopak vzbuzuje lítost, hněv či vyvolává jiné emoce.

Problematickým rysem teorie nadřazenosti je, že dotazovaní jedinci nepřiznávají, že by zdrojem pobavení byl pocit superiority.

Jelikož debaty jsou svou podstatou konfliktní⁴⁷ (rétorika ostatně často pracuje s terminologií zápasu či boje, již jsme např. hovořili o *stasis*, které v antickém Řecku označovalo výchozí postavení zápasníků v kruhu), je tato teorii platnou pro zkoumanou oblast politických debat.

II.2b Freudova teorie humoru

James Strachey v předmluvě, kterou převzalo české vydání díla *Vtip a jeho vztah k nevědomí* z r. 2005, vysvětluje, že Freudovou pohnutkou pro sepsání knihy o vtipu byla poznámka Wilhelma Fliesse „že ve snech je až příliš mnoho vtipů“ (ed. Bezdíček in Freud, 1912/2005: 5). Freud pak v posledních úpravách *Výkladu snů* sdělil svůj záměr vysvětlit skutečnost, že ve snech se objevuje řada elementů vypadající jako vtipy (Ibid.) (ve svém díle o vtipu naopak dochází k názoru, že systémy, kterým vtipy pracují, jsou ve většině případů identické s procesy probíhajícími při snění).

Inspirací v oblasti vtipu bylo pro Freuda dílo Theodora Lippse *Komik und Humor*, což sděluje sám autor hned na první straně své knihy *Vtip a jeho vztah k nevědomí*. Shoduje se s Lippsem v názoru, že teorie nepřistojnosti je pro vysvětlení humoru nedostatečným nástrojem: Lippsovými ústy kritizuje citovanou Kraepelinovu definici humoru, podle které je vtip „prý libovolné spojení nebo sloučení dvou určitým způsobem kontrastujících představ, většinou pomocí jazykové asociace“ (in Freud, 1912/2005: 15). Kontrast se podle Lippse i Freuda ve vtipu sice vyskytuje, ovšem na jiném místě – v rozporu „mezi obsahem a bezobsažností slov“ (Lippse in Freud, 1912/2005: 15), neboli „Kontrast vzniká teprve tehdy, když... přiznáme jeho slovům obsah, který jim potom přece jen opět přiznat nemůžeme“ (Ibid.). Vtipnou výpověď charakterizuje prakticky jakýkoli rozpor, který vzniká tehdy, přisoudíme-li jí s „psychologickou nutností“ určitý význam, a tím, že jí ho přisoudíme, jí ho zároveň upřeme (Ibid.).

⁴⁷ Jak bude argumentováno v kapitole III.

Při vysvětlení techniky vtipu⁴⁸ pracuje Freud nejprve s Lippsovou teorií (kterou jsme uváděli u synekdochy) o nedostatečném počtu slov, kterou nazývá „zhuštění s tvorbou smíšených kompozit“ (Freud, 1912/2005: 27). U vtipů, či spíše slovních hříček založených na této technice dochází k překrytí dvou slov: příklad (Freud, 1912/2005: 23), který je českému čtenáři srozumitelný v originále, je označení Vánoc coby „the alcoholidays“, tedy „alkoholových svátků“; slovo vzniká redukcí

alcohol

holidays

Poměrně složitější modifikace vznikají na bázi redukce doplněné určitou metaforou, které je nemožné chápat bez znalosti kontextu. Freudem uváděným příkladem je výrok o mladém muži, který nenaplnil očekávání okolí: „má velkou budoucnost za sebou“ (Freud, 1912/2005: 27).

Druhou technikou vtipu dle Freuda je „několikeré užití stejného materiálu“. Zejména v němčině, ve které často dochází ke spojování slov v dlouhé celky s novým významem, je možné vysledovat řadu příkladů, v nichž je nejprve užito slovo (např. Eifersucht – žárlivost) a poté použito opětovně rozdělené na části ([mit] Eifer sucht – s horlivostí hledat) (viz Freud, 1912/2005: 33).

Technikou třetí je dvojsmysl, a to jako takový (tedy slovní hříčka), dvojsmysl mezi denotátem a designátem, nebo metaforický, dále dvojznačnost a dvojsmysl s narážkou (souhrn viz Freud, 1912/2005: 38). Příkladem metaforického dvojsmyslu může být výrok z období Dreyfusovy aféry „Tato dívka mi připomíná Dreyfuse. Armáda nevěří na její nevinnost.“ (Ibid: 37).

Poté, co Freud představí uvedené varianty techniky vtipu, vrátí se zpět ke společnému rysu všech příkladů, které uvedl – ke zhuštění (Ibid: 40). Existují však vtipy, které se touto technikou vysvětlit nedají. Jde především o ty pracující s jinými než lingvistickými technikami, např. kalambúr, který je založen na zvukové spodobě slova. Dále však i ty, které využívají jako zdroj komična tzv. přesun (Freud, 1912/2005: 48). Přesun značí posun od významu slova v kontextu k jeho obecnému významu, který ovšem do dané souvislosti

⁴⁸ Poslední vydání knihy *Vtip a jeho vztah k nevědomí* z roku 2005 dnes potenciálně obtížně srozumitelné části analyzovaných vtipů nevypouští, nechává je v originále a vykládá v hranatých závorkách. Německé slovo „Der Witz“ překládá jako „vtip“, „Der Scherz“ pak jako „žert“ (ed. Bezdíček in Freud, 1912/2005: 8). Editor Bezdíček uvádí, že slova vtip lze „užít jak pro označení duševní schopnosti, tak pro její produkt“ (Ibid.) Slova

nezapadá. Značně modernější terminologií řečeno jde tedy o přesun od jednoho skriptu k druhému (viz. níže - Teorie nepřístojnosti). Freud techniku vysvětluje rozparem mezi „fasádou“ a „obsahem“ vtipu (Ibid.). Obdobně jako příčina humornosti pracuje i nesmyslnost („znázornění nesmyslné“, které ve vtipu nahrazuje posměch a kritiku myšlenky ukryté ve vtipu (Ibid: 61-2)), zdánlivé rozpory v chápání situace, které Freud označuje jako *sofismata* (Ibid: např. 54, 56); jiným zdrojem humorných situací zachycených někdy v anekdotách jsou akkratická sdělení, tedy ta vyřčená v rozporu se záměrem mluvčího (např. přiznání se ke zločinu pod tlakem vyšetřovatelů, které je v rozporu s cílem mluvčího nebyť obviněn).

Sám Freud si byl vědom, že sama technika vtipu, bez určitého prvku, který činí situaci, jev či vtip *vtipnou*⁴⁹, není funkční. Uvedl: „Už tedy nelze pochybovat o tom, že technika sama nestačí k tomu, aby vystihla a charakterizovala vtip. Musí k tomu přibýt ještě něco, co jsme zatím nenašli.“ (Freud, 1912/2005: 64). Zpětná rekonstrukce vtipu a jeho techniky totiž veškerý vtip spolehlivě odstraní (Ibid.). Těžko popsatelem kategorií komičnosti je humor vznikající nepřímým znázorněním – přirovnáním, narážkou, analogií. (Ibid: 70-77). Freud proto v této fázi knihy opouští snahy dopátrat se možných příčin komična vznikající touto technikou a odkládá je až za analýzu ostatních jevů, které humor provázejí – a tyto jevy jsou právě tím, co je pro účely této práce jsou důležitější než Freudovo shrnutí technik („fasád“) vtipů – především jeho postřehy o účelu humoru.

Podle Freuda existují vtipy sdělované bez záměru, které označuje jako *nevinné* (Freud, 1912/2005: 77). I tyto nevinné vtipy však nejsou nezáměrné⁵⁰ – jejich cílem je vyvolat pocit slasti. Pro cíle této práce jsou ale důležité vtipy záměrné, tedy ty s urážejícím, dehonestujícím, zraňujícím záměrem. Tento záměrný vtip disponuje při docilování slasti více prostředky než vtip nevinný, dociluje proto hlasitějšího smíchu; jaké prostředky to jsou, resp. jaký podíl na vyvolání slasti má prostá technika vtipu a jaký záměr, nejsme s to rozeznat – „Tudíž, přesně vzato, nevíme, čemu se smějeme.“ (Ibid.: 88). Má pouze dva záměry – *hostilní* a *obscénní*. Cílem vtipů obscénního typu je sexuální agrese; vzhledem k charakteru politických debat (viz kap. III) se tomuto typu nebudeme věnovat. Pro naše účely je vhodné zmínit se o Freudových poznátcích o hostilitě vtipu.

I hostilitu spojuje Freud se sexuálními motivy (Freud, 1912/2005: 89). Verbální hostilita je podle něj výsledkem zákonných a sociokulturních omezení – fyzický útok se

„Das Komische“ („komično“) a „die Komik“ („komika“) užívá Freud jako synonym (viz Freud. 1912/2005: 152). Freud také hovoří o zábavných historkách, „Schwanke“, kterým upírá povahu vtipu (Ibid: 90).

⁴⁹ Moderní studie ukazují, že smích vyvolávají situace a sdělení, která nejsou z žádného z analyzovatelných pohledů vtipná. Dokládají to zejm. Norrickovy studie běžné konverzace (1993).

⁵⁰ Kromě toho, jak bude argumentováno ve IV. kapitole, z hlediska této práce nezáměrné promluvy neexistují.

naučíme nahrazovat útoky slovními. Podle Freuda nás při našich útocích brzdí třetí osoba (která je bez emocí a jejímž zájmem je zachování osobní bezpečnosti), a proto vytváříme nový způsob útoku, novou techniku invektivy. Onu třetí osobu angažujeme jako spojence, jako svědka, která nám poté, co nepříteli děláme „titěným, podlým, opovrženímhodným, komickým ... dosvědčuje svým smíchem ... náš požitek z jeho překonání“. (Ibid.: 89). Role vtipu „v hostilní agresi“ tkví ve vystižení a vyřčení toho, co je na našem soupeři směšné, způsobem, který „obejde omezení a otevře přístup k slasti“ (Ibid.: 90).

Záměrná agrese může být namířena nejen proti osobám, ale i institucím (a osobám, které je reprezentují), myšlenkovým směrům, dogmatům, názorům - požívají-li takového statu, že je nutné je napadat skrytě, pod fasádou vtipu (Ibid.: 94). Vtipy kritické, ventilující takovou agresi nazývá Freud *cynickými* a to, co skrývají, *cynismy* (Ibid.: 96). Poslední, vzácnou variantou záměrného vtipu je vtip *skeptický*, který napadá nikoli osobu nebo instituci, ale jistotu našeho samostatného poznání. (Ibid.: 100). Testem Freudovy teorie může být záměna osob, které jsou cílem vtipu – účinky takové záměny si může vyzkoušet každý z nás.

Při pohledu na Freudovu práci o vtipech (resp. její analytickou část, z níž jsou výše uvedené výňatky) se naskytá zajímavá otázka, zda byl Freud seznámen s pracemi antických autorů. V kapitole I. jsme již uváděli Gorgiovu radu využívat ten typ humoru, který nazývá Freud hostilní, skeptický vtip jako by vystihoval Protagorův relativismus. O 2400 let po svém vzniku se tedy tyto myšlenky objevují v teoriích zřejmě nejvlivnějšího autora v oboru psychologie.

II.2c Teorie nepřístojnosti, teorie uvolnění

Druhým základním přístupem k humoru je tzv. „incongruity theory“. Někteří autoři ji řadí jako nejmladší; Hebert Spencer však ve svém článku *The physiology of Laughter* uvádí jako obecně uváděnou příčinu smíchu právě nesrovnalost (inkongruenci) a až v návaznosti na ní nabízí svou teorii uvolnění. I další autoři (viz níže) pracují s oběma koncepty, oba jsou proto zařazeny pod jednu kapitolu. „Incongruity“ je do češtiny poměrně obtížně přeložitelný výraz. Čmejrková (2000: 129) překládá, resp. nepřekládá Rosseho výrok „smějeme se nekongruentnímu, tj. rozporuplnému, neladícímu, nejdoucímuh dohromady, absurdnímu, nadreálnému“. Autor této práce se přiklání ke slozům „nesrovnalost“, případně „nepřístojnost“. Tave (1960) uvádí, že termín „incongruity“ poprvé užil Mark Akenside ve svém díle *Pleasures of Imagination*, jiní autoři uvádějí jako prvního zastávce této teorie Arthura Schopenhauera. Obecně lze říci, že teorie byla navržena v 18. století jako protiklad k

Hobbesově vymezení humoru⁵¹. Jejím základem je pojetí humoru nikoli jako důsledku interních pochodů jedince, nýbrž jako jeho reakce na okolí, resp. události a jevy, které v tomto okolí nastávají. V již jmenované práci Herberta Spencera *The physiology of Laughter*, jak její název napovídá, nalezneme řadu autorových domněnek o fyziologické stránce smíchu; je přesvědčen, že smích vyvolává uvolnění nahromaděné energie ve svalech a útrokách. Jev kumulace energie a potřebě jejího uvolnění v emocionálně vypjatých momentech ilustruje na zvyku člověka při nervozitě chodit nebo manipulovat s předměty. Spencer za činitel spouštějící excitaci přebytku energie ve formě smíchu považuje pouze „degradující inkongruenci“ (descending incongruity), tedy situaci, v níž očekáváme „vysoké“, a místo něj přijde „nízké“; v opačném směru inkongruenci nevnímáme jako vtipnou. Již jsme hovořili výše o Spencerově přesvědčení, že se smějeme např. nehodě vysoce postavené, důležité či důležité se chovající osoby, stejná nehoda člověka níže postaveného vyvolá jiné emoce.

Henry Bergson je autorem zařaditelným mezi příznivce prakticky všech tří uvedených teorií. Smíchu přisuzuje korekční funkci (Bergson, 1929) – smích coby reakce komické prvky napravuje vše mechanické, obřadné, ztuhlé, nesmyslně opakované – právě to, co podle něj je komické (strojovost jako důvod směšnosti jmenuje mezi dalšími příčinami i Orlický (2003: 23)). Dalším známým autorem prosazujícím určitou kombinaci pohledů na humor a smích je Charles Darwin; uváděl, že „příčinou smíchu je ‘něco nevhodného (incongruent) nebo podivného (bizarre), vyvolávajícího překvapení a pocit více či méně se vyznačující převahou (superiority)’“ (in Orlický, 2003: 38).

Moderní zkoumání teorie nepřístojnosti dalo konceptu nový název „sémantický model“, který pracuje se sémantickými a kognitivními skripty. Zaměřuje se na odhalení funkční strukturu vtipu, odhlíží od kontextu, do níž je zasazena. V oblasti studia verbálně vyjadřovaného humoru jsou velmi inspirativní práce Victora Raskina, mj. kniha *Semantic Mechanisms of Humour* (1985), v níž Raskin navrhuje model zvaný sémantická teorie humoru skriptů (Semantic Script-based Theory of Humor). Podle Raskinovy teorie vzniká humor při aktivaci dvou opozičních skriptů: každý ze skriptů představuje určitý známý, nejlépe stereotypně vnímaný jev či situaci, vtip tyto skripty v pointě staví do protikladu. Nejprve je

⁵¹ Střet s Hobessem odráží změnu politického prostředí měnící se Anglie. v níž většina jmenovaných autorů působila. Za pohnutého období Hobbesova politicky aktivního života, jak připouští např. Billig (2005. 4.3), měla jeho politická filozofie určitou platnost. Hutchinson již však působí v nebyvale volném prostředí Lockeho pohledu na člověka coby „Tabula rasa“. Ve svém díle *System of Moral Philosophy* píše, že pokud by přirozenosti člověka bylo skutečně ryzí sobectví, pak by ‘lidský život byl značně odlišný od toho, co prožíváme každý den, neutěšený, studený, zasmušilý stav bez lásky plný úskočnosti a podezřívání’ (human life would be quite different from what we feel every day, a joyless, loveless, cold, sullen state of cunning and suspicion’) (Díl 1: 88-9).

aktivován první, poté druhý skript, čímž vznikne dvojsmysl, a ten je poté vypointován. Raskin uvádí příklad, který ovšem překladem do češtiny utrpí:

„První věc, která zarazí cizince v New Yorku, je velký automobil.“ („The first thing that strikes a stranger in New York is a big car.“)

Slovo „strikes“ zde představuje sémantickou jednotku, která může nabývat více významů (zde překvapit vs. narazit, přejet): v prvním skriptu se aktivuje význam „překvapit“, ve druhém, po přečtení sousloví „velký automobil“, význam „narazit“. Dvojsmyslným významem slova „strikes“ vzniká nepřistojnost (incongruity), která činí větu vtipnou.

Raskin svou teorii dále upravil (in Attardo, 1993), a ambiciózně ji nazval Obecnou teorií verbálního humoru (General Theory of Verbal Humor). Přepracovaná teorie vysvětluje dopad „vědomostních zdrojů“ (knowledge resources), jakými je např. kontext, chápání textu apod. na komičnost vtipů. Zdrojem humoru je i dle aktualizované teorie rozpor a dvojsmysl⁵².

Dobře zformovaná struktura vtipu je podle Giorové (1991: 465-485) nositelem komičnosti tehdy, narušuje-li obvyklou, očekávanou strukturu dobře zformovaného textu. Klasický kataforický kontaktní postup, který rozvíjí větu po větě, snižuje neurčitost výpovědi přidáváním a rozvíjením informace, je u vtipu narušen. Očekávaný význam nepřichází, naopak je nahrazen významem jiným, který očekávanou funkci neplní, a to překvapivě - anekdota v konverzaci nebývá iniciována (viz Norrick, 2003), dobrý vyprávěč nevypráví vtip jako vtip.

Teorie nepřistojnosti se uplatňuje v lingvistickém a kognitivním a dominuje psychologickému zkoumání humoru (Billig, 2005: 4.1); proto jejich poznatků využijeme i v praktické části.

II.3 Humor v jazyce

V této kapitole jsme diskutovali nedefinovatelnost „vtipnosti“, „komičnosti“. Bez ohledu na výše uvedené poznatky o technice vtipu můžeme konstatovat, že v uvedených příkladech lze nalézt trojici dominantních sociálních teorií humoru (např. vtip „První věc, která zarazí cizince v New Yorku, je velký automobil.“ pracuje technicky s dvojsmyslem, a funguje v souladu s teorií nepřistojnosti). V případně slovní komiky můžeme hledat a upozorňovat na ty jazykové prostředky, které mohou být funkční při tvorbě komična - ovšem to jsou všechny prostředky. Lingvistka Hoffmanová (2003: 64-65) uvádí, že „jazyková

komika [je] nejčastěji založena na kontrastu, nekongruenci; něco očekáváme a přichází něco zcela jiného, něco, co porušuje vžitá pravidla a konvence, třeba i některá tabu atd.“ - na jazykovou komiku tedy nahlíží z pohledu jedné ze sociálních teorií humoru, nevymezuje ji. Můžeme navíc připomenout již jednou uváděné zjištění, že lidé se často smějí situacím a promluvám, které nejsou z vnějšího pohledu vtipné (viz Provine, 2003). I přesto, že jsme nyní vybaveni znalostmi o technice vtipu a emocích, sociálními teoriemi humoru, stále můžeme pouze zachytit určitý soubor mechanismů, které mohou spíše než ostatní vyvolávat reakce, které bychom mohli nazvat pobavením, případně úsměv či smích.

První takovou skupinou jsou tropy a figury. Ty přitahují pozornost pracovníků zabývajících se kreativní tvorbou textu a badatele, kteří se zabývají funkčním užitím jazyka, prakticky odnepaměti. Tropy a figury obohacují jazykový projev, ale zároveň mohou například posunovat jeho význam či otevírat text dalším možnostem interpretace (viz kap. III.2). Tropů je značné množství, z nichž vybereme čtyři, které nejen řeč obohacují, ale podílí se na i na jejím logickém uspořádání a významové soudržnosti (Kraus, 1991: 30): synekdochu, metaforu, metonymii, ironii, a pátý, z důvodu jeho častého užití: hyperbolu.

Synekdocha odráží vztah mezi celkem (tím, co se člověk snaží sdělit – řečovým záměrem) a slovním konstruktem, sdělením, kterým svůj záměr realizuje. Celek označuje jistou část (*pars pro toto*), nebo naopak celkem jistou část (*totum pro parte*), případně rod druhem (*genus pro specie*) a naopak (*species pro genere*) (běžně se ale pracuje pouze s prvními dvěma typy, a někteří autoři vymezují nikoli jako samostatnou kategorii, ale druhy metonymie). Např. „Jágrova parta“ označuje českou hokejovou reprezentaci, „Češi jsou u puku“ označuje jednoho hráče z určitého počtu hráčů (zde 3-6) české hokejové reprezentace, který je v dané chvíli v držení kotouče. Řečník tak vždy využitím synekdochy konstruuje své sdělení s určitou redukcí, počítá s jistou mírou implicitností svého výroku. Slovní (redukováné) vyjádření se také konfrontuje s dalším celkem: se zkušenostmi, znalostí kontextu posluchače, který vyjádření dále deformuje – interpretuje. V případě persvazivních textů je ovšem úkolem autora sdělení množinu možných interpretací zredukovat na minimum – ačkoli podle Krause (2004: 57) stojí řečnický styl mezi instruktivním a uměleckým, a jeho styl pouze navádí k preferovanému čtení, z pohledu řečníka existuje jediná, správná interpretace, která vede k maximální účinnosti persvazivního sdělení. Williamsonová (1978) je přesvědčena, že reklamní pracovníci předem počítají s možností jiné interpretace, než jaké

⁵² Raskinova teorie byla v posledních desetiletích často přepracována a doplňována, např. z hlediska kognitivní lingvistiky (viz Coulson, v tisku), i nové koncepty jsou však stále postaveny na skriptech a jejich protikladu či rozporu.

textu⁵³ vtělili, a proto se jí snaží zamezit. Svá sdělení proto zakódovávají tak, že nabízejí čtenáři dva „označující“, a na interpretantovi nechávají, aby jejich výměnou vytvořil označované. „Fakt, že tuto výměnu musíme *provést*, že ji musíme uskutečnit, že není v reklamním sdělení provedena, ale jen je její provedení umožněno danou formou, nás vtahuje do výměnného prostoru mezi částmi reklamy. Její význam existuje pouze v tomto výměnném prostoru, a my v tomto prostoru operujeme – my jsme tím prostorem.“⁵⁴ (Williamsonová, 1978: 44). Pracuje-li Williamsonová s nedořečeností, pracuje se synekdochou, která právě svou nedořečeností a implicitností ze své podstaty vytváření takových zakotvených „prostorů“ umožňuje – ovšem jde o prostor svobodný, nabízející nekonečné množství výměn označovaných.

Dá se říci, že se synekdochou pracuje i metodika vtípu, neboť vtíp sděluje svůj záměr určitou redukcí – Lipps uvádí, že „Vtíp říká to, co říká, pokaždé nikoliv málo, ale vždy příliš málo slovy – tj. slovy, která k tomu podle přísné logiky nebo běžného způsobu myšlení nemohou postačovat.“ (in Freud, 1912/2005: 16). Ostatně operací, již synekdocha *pars pro toto* vzniká, je stažení, a jak už víme, Freud termínem stažení označoval jednu z technik vzniku vtípu.

Metafora vzniká přímým či křížovým („[postup] při němž se přenesený význam slova zpětně proměňuje ve význam základní...“ (Čmejrková, 2000: 128)) přirovnáním na první pohled nesourodých subjektů. Je založena na lidském vytváření sítí vztahů a na „zapojení známých jevů do neznámých souvislostí (*démanty noci* místo hvězdy)“ (Kraus, 1991: 31), tedy do „širších gnozeologických vztahů“ (Ibid.). Otázkou je, zda, případně jak odlišit přirovnání od metafory (a metonymie). Aristoteles se v Rétorice vyjádřil o rozdílu mezi těmito jazykovými prostředky jednodušeji než předtím v Poetice; vzhledem k tomu, že se charakter této práce kloní k Rétorice, budeme brát za platnou tuto definici: „Také příměr je metaforickým vyjádřením, neboť rozdíl mezi nimi je nepatrný. Řekne-li se na příklad o Achilleovi: ‘Vyskočil na něho jako lev’, je to příměr; řekne-li se však: ‘Lev vyskočil na něho’, je to metafora. Neboť proto, že oba jsou udatní, nazval básník Achillea metaforicky lvem. ... Příměry musí býti tvořeny jako metafory, jež se od nich rozlišují jenom uvedeným znakem.“ (Rétorika, 1410a). Kvintilián chápe přirovnání jako podstatu metafory: „Obecně metafora je zkrácené přirovnání; liší se od něho tím, že přirovnání obsahuje srovnání s věcí,

⁵³ Jako text je zde označován každý komunikát, na jehož konstrukci bylo použito znaků.

⁵⁴ „We are given two signifiers, and required to make a 'signified' by exchanging them. The fact that we have to *make* this exchange, to do the exchange work which is not done in the ad, but which is only made possible by its form, draws us into the transformational space between the units of the ad. Its meaning only exists in this space: the field of transaction; and it is here that we operate - we are this space.“

kterou chceme vyjádřit, zatímco metafora se dává místo té věci.“⁵⁵ (Kvintilián, kniha IX., kap. I.). Přirovnání je podle značně modernějšího *Slovníku literární teorie* (Vlašín et al. 1977: 301) založeno na srovnání, obsahuje tři členy: to, co se přirovnává (*comparandum*), to, k čemu se přirovnává (*comparatum*), a to, co je pro dva předchozí členy společné (*tertium comparationis*). Protože *comparatum* vysvětluje *comparandum*, předpokládá se, že *comparatum* je něco skutečně existujícího. Vrátime-li se k výše uvedené definici Čmejkové (přirovnáním na první pohled nesourodých subjektů ... zapojením známých jevů do neznámých souvislostí), můžeme pro účely této práce rozdíly mezi přirovnáním a metaforou pominout. Nadále tedy budeme hovořit o metafoře jako o stylistickém prostředku užívajícím přirovnání.

Aristoteles, jak bylo řečeno v kap. 1.3, považoval užití náznačů v řeči za „příjemné“. Jako nejčastější a zároveň nejkrásnější tropos jej označoval i Kvintilián (Ibid.). **Metonymie** je na rozdíl od metafory založena „věcných (časových, prostorových, logických) souvislostech mezi označovanými jevy. (Ibid) Jedna charakteristická vlastnost se tak vztahuje k určitému fenoménu. Klasickým případem je věta „Pero je silnější než meč“, ve které pero reprezentuje psaní či vzdělání a meč násilí a hrubou sílu. Uvědomování si těchto vztahů nám umožňuje text, ve kterém je metonymie použita, hladce vnímat.

Ironie je založena na rozporu toho, co je řečeno (*dictum*) s tím, co je míněno (*implicatum*). V případě, že čtenář ironii rozezná, chápe ji jako víceznačnost textu, která jej vyzývá k hledání různých variant interpretace. Podle Kothoffa (in Billig, 2005) existuje pět variant reakcí na ironii: na řečené (pokračováním v ironickém módu), na myšlené (čímž se vracíme k serióznímu čtení textu), smíšená, víceznačná (což je zpravidla známkou nerozpoznání ironie), případně smích. Kothoff provedl srovnání výroků účastníků večírku a formálních televizních debat; uvolněná atmosféra večírku inspirovala účastníky k hravým reakcím na řečené, aktéři televizního diskusního pořadu reagovali na zamýšlené a vraceli tak debatu do serióznosti.

Hyperbola (z řeckého *hyperbolé*, nadsázka), je tropos „zveličující určitý rys z expresivních důvodů s cílem zvýraznit jej, zpravidla formou srovnání dvou jevů na základě společného příznaku, který je v jednom z nich obsažen v mnohem větší míře než v druhém.“ (Vlašín et al., 1977: 143). Je prostředkem obrazného, expresivního vyjadřování; dodává promluvě emocionální náboj. Často se s ní setkáme v satíře. Je natolik spjata s humorem, že ji v této práci nesmíme pominout.

⁵⁵ A metaphor is a shortened comparison; differs at comparison having included the thing we want to express, as the metaphor is being given instead of that thing.

V kapitole o slovním humoru není možné nezmínit také aluzi. Ostatně toto slovo má původ v latinském *alludere*, hrát si, žertovat. Aluze, citace, tvoří hlavní zdroj tzv. intertextuality, které se věnuje Eco se ve své knize *Meze interpretace* (2004). Typem aluze, který se často vyskytuje v akademických pracích, jsou přímé citace. V beletrii naopak často nacházíme citace stylistické, tedy napodobování určitého stylu ve formě narážky, parafráze nebo parodie. Citovat je možné i nevědomě (což bývá způsobeno přizpůsobováním určitému žánru na základě stereotypizace). Podle Eca (Ibid.: 98) je zajímavějším typem aluze vědomý a explicitní odkaz na něco, co je známé, „...když citace je explicitní a rozpoznatelná, jak tomu bývá v postmoderní literatuře a umění, které si zcela flagrantně pohrávají s intertextovostí (román o technikách vyprávění, poezie o poezii, umění o umění)“ (Ibid.). Ironická citace všeobecně známého, tedy *topoi*, je pro Eca častým zdrojem humoru v postmoderních dílech (Ibid.). Čtenář však může ocenit aluzi jako vtípnou pouze tehdy, je-li vybaven znalostí na odkazovaný topos. Zdrojem humoru může být také případné popření topu (Ibid.) – pak autor pracuje s nepřístojností (incongruity).

Další velkou kategorií jsou slovní hříčky, kterých je technicky nepřeberné množství (aliterace – ve Freudově terminologii „několikeré užití stejného materiálu“, anagram atd.), zdrojem komiky je zde nepřístojnost – očekávaná struktura slova či promluvy je zde narušena a nahrazena neočekávaným, netradičním spojením. Jak ukazuje tento příklad, dalším rozepisováním bychom se dále jen opakovali, protože jazyková komika, pokud je vůbec možné ji postihnout, je nástrojem, nikoli příčinou humoru. Ty techniky a prvky jazykové komiky, které budeme sledovat na zvoleném vzorku v praktické části, uvedeme v závěrečné kapitole části teoretické.

II.4 „Ne-smích“

V dodatku k výše uvedeným teoriím smíchu je třeba se ještě zmínit o „ne-smíchu“ (Billig (2005) užívá termínu „unlaughter“). Absence smíchu je rétorickým opozitem smíchu (více viz kap. IV), a nese rovnocenný význam. Příjemci vtípu mohou vyjádřit nelibost jak nad vtípem (jeho cílem apod.), tak nepřátelské postoje vůči jeho vypravěči. Hostilní využití humoru pravděpodobně najde u protivníka právě takovou odezvu.

Nyní, vybaveni teoretickými podklady pro zkoumání humoru, můžeme přistoupit k teoretickým poznatkům o jeho možném využití v mediované politické debatě.

III. Funkce humoru v politickém diskursu

„Subjekty“ se stanou „elektorátem“, a „lůza“ se stane „veřejným míněním“.⁵⁶

Williams, 1980: 187

III.1 Diskurs

V úvodu této kapitoly je nutné nejprve osvětlit pojem diskurs a poté definovat a vymežit diskurs tak, jak jej pojímat vhodně pro účely této práce.

Termín „discourse“, překládaný jako diskurs, označuje v angličtině řeč, promluvu, rozpravu (v americké angl. znamená direct discourse „přímá řeč“). Slovo je ostatně odvozeno od latinského *discurrere* – promlouvat, mluvit. V mediálních studiích, stejně jako v ostatních sociálněvědních oborech, má však diskurs podstatně širší význam. Váže se k teorii sociální konstrukce subjektivity, identity a reality, o níž budeme dále hovořit v kap. IV; zde pouze konstatujeme, že stejně jako naše vlastní subjektivita a identita ani vnější realita není dána, ale utvářena.

Obecnější pojetí termínu diskurs, jak uvádí Reifová et al. (2004: 46), je spjata s pracemi Michela Foucalta, který svým termínem „historické a priori“ označil většinou nevědomý pořádek významů působící v základu každé historické nebo kulturní epochy. Toto historické a priori předchází a prostupuje jednotlivými popisy světa - diskursy. Diskurs je souborem výpovědí; nejde však o výpovědi ve smyslu promluvy (*utterance, parole*, nebo v pojetí angličtiny, tak jak je uvedeno výše), výpovědi naopak předcházejí vlastním promluvám (Ibid.). Foucault však své vymezení pojmu později dále upravil: podle Reifové vedl pozdější zájem o vztah moci a vědomí „k představě diskurzu jako partikulárních způsobů organizování vědění v kontextu podřízení specifickým typům mocenských vztahů.“ (Reifová et al., 2004: 46), pojem diskurs proto obecně označuje soubor kódů a pravidel jejich užívání při produkci (a případném následném posilování) významů vztahujících se k určitému námětu, ůžejí pak skupinu výroků, výpovědí a formulací, které jazyk uživateli poskytuje pro hovor o určitém druhu vědění. Ještě konkrétnější pojetí hovoří o terminologických repertoárech. Kraus vymezuje pojem diskurs jako „...text zasazený do konkrétní situace dorozumívání – diskurz lékařský, politický, dobově nejvíce podmíněný mediální atp.“ (Kraus, 2004b: 1). Společná terminologie vytváří určitou sounáležitost, a vymezuje skupinu „zasvěcených“ od těch, kteří termíny nevládnou. Diskurs tedy vytváří určité paradigma,

⁵⁶ „The „subjects“ become the „electorate“, and the „mob“ becomes „public opinion“.“

soubor znaků (termínů), které se pak určitým způsobem užívají (syntagmaticky, řazením do sledu) k formování promluv. Na tom, jaké paradigma⁵⁷ (diskursy) máme k dispozici, a také jaké z těch, které se nám naskýtají, zastáváme a vědomě užíváme, bude tedy záležet i výsledná podoba našich promluv⁵⁸. Mediální politický diskurs tedy můžeme jednak chápat jako soubor jazykových prostředků, které nám (médiím) poskytuje jazyk k popisu politiky, hovoru o politice apod. V souladu s Foucaultovským pojetím diskursu je však nutné si uvědomovat, že za touto terminologií stojí určité „apriori“, určitý politický systém, platný v dané době, formující tyto terminologické rezervoáry. Již jen „český“ termín politika zastupuje tři výrazy, které má k dispozici angličtina: politologii (political science), politickou filozofii (political philosophy) a praktickou politiku (politics/policy/polity) (in Bartošek, 2005: 22). Termín *politics* označuje dynamický proces vytváření politiky, střet skupin zastávajících různé zájmy a přístupy, které se prosazují prostřednictvím konfliktu nebo konsenzu nebo naopak ztrácejí svou politickou relevanci. *Policy* pak odkazuje k výsledkům politiky: k jejím materiálním výstupům, ke konkrétním utvořeným politickým sektorům, v nichž se realizují politická rozhodnutí. Nejvýše, z hlediska abstraktnosti nejdále, leží *polity* - strukturální a normativní aspekt politiky, její institucionální dimenzi danou ústavou a právním řádem, a také normativně daná „pravidla hry“, která stanovují principy, na nichž vztahy uvnitř politických struktur probíhají (Fiala a Schubert, 2000: 17-19) – tedy právě diskurs v jeho Foucaultovském pojetí.

V oboru mediálních studií se zpravidla jako diskurs označuje slovní dimenze komunikačního aktu – text (Reifová et al., 2004: 47). Přestože sám pojem text procházel a stále prochází dynamickými změnami (zejm. díky vlivu kulturních studií), je toto pojetí pro účely této práce nedostačující. Na televizní debatu budeme nahlížet jako na komunikační událost jako celek (situaci, kontext, aktéry, užití kódy apod.) – tedy druhým, širším a méně obvyklým pojetím diskursu, resp. metadiskursu (jednoho z řady diskursů užívaných a působících na řadě úrovní).

O konstrukci diskursu a užití metodě jeho analýzy budeme dále hovořit v kapitole IV.

⁵⁷ Opět, jako u řady předchozích termínů a teorií, které jsme v této práci uváděli, tato myšlenka existovala již v antice. Sokrates vystupující v Platónově díle *Proti sofistům* nazývá paradigmatickým kolektivem žáků sdružených okolo určitého filozofa, kteří jeho myšlenky přejímají, rozebírají, jsou jím ovlivněni.

⁵⁸ S touto teorií je spjata řada dalších zajímavých myšlenek, na které zde nemáme prostor (např. tzv. Thomasův teorém (Thomas, 1922) nebo teorie T.S. Kuhna shrnuté v eseji *Struktura vědeckých revolucí*).

III.2 Politická komunikace a veřejná sféra

Rozvoj elektronických médií v druhé polovině 20. století znamenal pro postmoderní společnost takovou změnu, jakou byl posun od tradiční společnosti mýtu k demokratickému uspořádání v antickém Řecku v 5. stol. před n.l., a moderní politici museli na tento vývoj zareagovat (o souvislostech změn společnosti, politiky a médií viz. Meyrowitz, 1985). Politické debaty se po 2500 letech znovuzrodily v 19. století v USA, kde se kandidáti před volbami do lokálních zastupitelstev začali střetávat ve veřejných řečnických soubojích. Postupně se tyto konfrontace staly součástí předvolebních kampaní i do federálních úřadů a počala o nich informovat média. Jednou z nejslavnějších sérií debat z éry sekundárních médií bylo sedm vystoupení Stephena A. Douglase a Abrahama Lincolna z roku 1858 (Postman, 1999). Jejich debaty nesly o jeden konstitutivní prvek méně, než debaty současné – nebyly moderovány; v ostatních rysech se však nelišily, i je formoval: předmět sporu, účastníci debaty a obecenstvo (viz Kraus, 2004a: 124). „Kvalitu“ těchto prvků – hloubku a náročnost témat, schopnosti řečníků a stejně tak jejich publik oceňuje Neil Postman ve své knize *Ubavit se k smrti*: vyzdvihuje řečnickou brilantnost Douglase a Lincolna na jedné straně a trpělivost, vnímavost a schopnost porozumění složitým a jemně strukturovaným výrokům jejich auditoria. Je přesvědčen, že dnes by podobná řečnická vystoupení nebyla možná – jelikož televize zásadně proměnila náš způsob vnímání, nevydrželi bychom ani tříhodinovou, natož sedmihodinovou debatu, jakou vedli Douglas a Lincoln. Postman je ovšem nesmlouvavým kritikem i dalších aspektů politické scény Spojených států konce 20. století, proměněné podle něj v arénu, v níž vystupují politici jako herci a sledují ji voliči jako bavící se publikum - střety politiků sloužící zábavě publika daly vzniknout termínu *confrontainment* (Čmejrková, 2003:80).

O tom, že současná média a především televize ztrácejí svou funkci platformy pro fungování veřejné sféry a racionální, demokratickou diskusi o politických otázkách, je přesvědčena i řada dalších autorů (např. Habermass (2000), Fairclough (1995), Ramonet (2003), Williams (1980) a mnozí další). Důvodů pro tuto tezi (pokud uznáme její platnost) je mnoho; nejen uvedení autoři zdůvodňují zmiňované selhávání médií z hlediska paradigmat, která zastávají. Jedním z těchto paradigmat je přesvědčení o posunu od informační stránky fungování médií ke stránce zábavné⁵⁹ a o rostoucí převaze významu formy nad obsahem: není

⁵⁹ Tolston (in Moloney, 2000) používá pro současnou medializovanou veřejnou sféru termín „populist sphere“, kterou klade do kontrastu k dřívější „paternalist sphere“.

důležité co politik říká, ale jak to říká, a jak při tom působí na své posluchače a diváky.⁶⁰ Někteří (zpravidla anglosasští, resp. „západní“) novináři a dokonce i sami pracovníci působící v public relations a „spin-doctors“⁶¹ se netají shodným názorem. Časopis *Life* v r. 1966 otiskl výrok politického konzultanta Hala Evryho „...mohl bych docílit vašeho zvolení, pokud byste měl 60 000 \$, IQ alespoň 120 a dokázal držet jazyk za zuby“⁶² (in Wilson, 1993: 352). Hodnotu IQ navíc Evry požadoval pouze proto, aby kandidát dokázal pochopit, proč je důležité řídit se jeho pokyny a nemluvit během kampaně ani s tiskem, ani s veřejností (Ibid.). O dva roky později pak reportér George McKenna ve zjevné variaci na slavný výrok Marshalla McLuhana poznamenal, že „Styl se stává podstatou. Médium je masáž a masér získává hlasy.“⁶³ (in McKenna, 1982: 91).

Funkce politických konzultantů, jakými byl např. Hal Evry, není nová (zřejmě prvními profesionálními politickými poradci byli Clem Whitaker a Leona Baxter, kteří otevřeli svou kancelář již v r. 1934). Jejich vliv na politické scéně však sílí (Moloney, 2000: 104). Jejich služeb již politici (pokud jim to dovolí finanční zdroje) využívají nejen před volbami, ale prakticky po celá svá funkční období. Nicholas Jones ve své knize *Sultans of Spin* (1999) tvrdí, že britská vláda je největší PR agenturou v zemi, vytváří témata, nastoluje agendu, manipuluje médii, nutí je k autocenzuře a dociluje nevydávání nevhodných článků. Základem její práce při ovlivňování veřejného mínění je organizování a zpracování detailních průzkumů veřejného mínění, mapujících názory voličů rozčleněných do velmi pečlivě členěných „cílových skupin“; úkolem politika je pak jednat, a především mluvit, v souladu s výsledky těchto výzkumů (Ibid.). Mohli bychom tedy říci, že títo poradci radí politikům naprosto rezignovat na persvazivní působení – nemají své potenciální voliče přesvědčovat, mají jim vycházet vstříc. S popisem práce těchto konzultantů jsme se dosud setkávali zejména u autorů z USA; s podobnými profesionály však spolupracují i politici u nás. Stanislav Gross najal ještě v pozici premiéra České republiky americkou agenturu Penn, Schoen and Baryland (PSB), jejichž služeb nyní využívá i premiér Paroubek. „Na začátku listopadu premiér nevěděl, zda bude nutné vyvlastňovat pozemky v Nošovicích pro stavbu automobilky Hyundai. PSB ale dodala výsledky svého průzkumu: většina lidí dává přednost vyvlastnění. „Dovedu si představit nějaký speciální zákon, který by vedl k vyvlastnění pozemků,“ řekl v

⁶⁰ Kraus (2004: 124) bez hodnotící soudu uvádí, že zatímco dřívější tuzemská klasifikace funkčních stylů přiřazovala politický styl k odbornému a dokonce administrativnímu, dnes nese spíše rysy stylů dramatických a poetických.

⁶¹ Termín označující tvůrce politických kampaní, šířeji politické poradce. Má hanlivé zabarvení, „to spin“ v angl. znamená též „vymýšlet si“; je však někdy přijímáno i samotnými praktiky (viz např. Moloney, 2000).

⁶² „...elect you to office if you had \$60,000, an IQ of at least 120, and could keep your mouth shut.“

⁶³ Style becomes substance. The medium is the message and the masseur gets the votes.“

zápětí premiér ČTK. Stejně postupovala ČSSD při rozhodování, jak moc těsnou vazbu mají sociální demokraté přiznávat ke komunistům.“, uvedly v lednu roku 2006 Hospodářské noviny (resp. server iHNed.cz).⁶⁴

III.3 Politická debata jako text

Z výše uvedeného bychom mohli nabýt dojmu, že současná politická scéna je v rukou politických poradců, kteří vytvářejí obraz politika stejně jako komunikační agentury obraz zboží v klasické reklamě. Tento názor však jako by korespondoval s teorií magické střely (též injekční stříkačky či podkožní jehly – viz McQuail, 1999: 360-1), která však dosáhla svého vrcholu ve 30. letech minulého století a byla překonána již v letech šedesátých. Její zastánci se obávali, že masová média dokáží to, co se dosud nepodařilo žádnému řečníkovi, ani sofistům: dopravit sdělení k příjemci beze změny neseného významu se stoprocentním účinkem. Jak jsme již zmiňovali výše, tuto obavu vyvracela z teoretického hlediska, tedy vysvětlováním příčin spíše než analýzou možných účinků médií) zejména kulturní studia (at už jejich textuální či auditoriální větev) a polysémické pojetí textu⁶⁵ ražené především Stuartem Hallem (Hall et al., 1991). Před ním a spolu s ním Roland Barthes (1975) John Fiske (1987), John Hartley (1983) a další odmítali možnost, že by text mohl být jednotně interpretován, a s tím také možnost zakódovat do něj jakési dominantní persvazivní sdělení. „Nevěřím, že „lid“ se skládá z „kulturních idiotů“; nejsou pasivní, bezmocnou masou neschopnou úsudku, která je vydána na ekonomickou, kulturní a politickou milost a nemilost magnátů. Stejně tak odmítám představu, že všichni ti rozdílní lidé a odlišné sociální vrstvy mají společnou jen nízkost a sprostotu, takže umění, které se obrací na množství příjemců, se musí podbízet tomu, co lidé nazývají „zvířecí instinkty““⁶⁶ napsal Fiske v roce 1987 (1987: 309). Význam do textu vložený autorem-vysílatelem se může značně odlišovat od významu, který textu přisuzuje čtenář-příjemce, neboť spolu nemusejí sdílet shodný interpretační rámec. Ve fázi tzv. textuálního přístupu se autoři zaobírali samotným textem – éra zájmu o publikum teprve měla přijít. Potenciální rezistence vůči zakódovanému významu tedy podle představ autorů tohoto období je možná díky samotnému textu, resp. místům v něm, označovaných

⁶⁴ ERVA, Martin. VAŠEK, Petr. Pomohli Clintonovi, sází na ně i ČSSD. *iHNed.cz* [online]. 2006 [cit. 2006-02-14]. Dostupný z WWW: <http://ihned.cz/3-17651550-PSB-000000_d-f4>.

⁶⁵ Text je v této kapitole vždy míněn ve smyslu komunikátu, na jehož konstrukci bylo použito znaků.

⁶⁶ „I do not believe that „the people“ are „cultural dopes“; they are not a passive, helpless mass incapable of discrimination and thus at the economic, cultural, and political mercy of the barons of the industry. Equally I reject the assumption that all the different people and different social groups have in common is baseness, so that art that appeals to many can only do so by appealing to what humans call „the animal instincts“.

jako „skuliny“ (*gaps*). Jistý počet těchto skulin nese každý text, neboť jistá míra odporu je dominantní silou dovolena (tento náhled souvisí s konceptem hegemonie). John Hartley představil v knize *Encouraging Signs* (1983) svou teorii *sémiotického převisu* (*semiotic excess*), podle níž je v televizním textu obsaženo tolik významů, že je nemožné je všechny dostat pod kontrolu. Sémiotický převis z textu vystupuje, a tím čtenáře upozorňuje na to, že text je skutečně jen textem, konstrukcí, a vyzývá jej ke čtení sebe sama. Z našeho pohledu je tato teorie zajímavá z toho důvodu, že Hartleyho „skulinami“ jsou okamžiky nadsázky, ambivalence, ironie, metafory, anekdoty – tedy některé z tropů, figur a jazykových prostředků, kterými jsme se zabývali v kapitole II. a které budou cílem našeho zkoumání v praktické části (ostatně nejtypičtějším představitelem textu s maximem „skulin“ je parodie).

Pokud shrneme výše uvedené, dospějeme k závěru, že politik může zmenšovat možnost odlišné interpretace různými způsoby⁶⁷ uzavírání textu. Může ve svém projevu využít všech sofistických pouček o *techné*, ty, které se týkají argumentace (*inventió*), jeho řazení (*dispozició*), fomulace a stylizace; mistrně ovládat *kairos*, cit pro situaci a volbu vhodného stylu a načasování řečnění, i *prepon*, schopnost stylizovat řeč přiměřeně situaci a kontextu i významnou součást každého vystoupení (před kamerou zejména) nonverbální složku komunikace. Přes to všechno stejně jako ostatní autoři mediováných textů může pouze doufat, že si příjemce interpretuje sdělení tak, jak zamýšlel. Příjemci pak mají možnost autorský záměr zcela ignorovat a dekodovat text po svém. Aristoteles členil typy řečí i publika do tří skupin. Ovšem televizní politická debata zasahuje takové množství příjemců, že jejich rozdělení do skupin je prakticky nemyslitelné. Původně omezený počet diváků, kteří přihlíželi předvolebním kláním, se rozrostl teoreticky až na celou populaci, z níž „cílovou skupinou“ jsou (opět teoreticky) všichni příjemci s volebním právem daného státu. Každý divák přistupuje k debatě individuálně, volí její sledování na základě jiných pohnutek. Politik se proto musí pokusit obracet se na jistý stereotyp příjemce-voliče; důležitější než skutečná skladba divácké obce daného pořadu je tedy politikova představa o této divácké obci (někteří autoři v této souvislosti parafrázují pojem Sparkse a Campbella (in Reifová et al., 2004: 36) v termín „vepsaný volič“).

III.4 Politická debata jako komunikační akt

Současná politická komunikace je jistě v mnohém odlišná, ale v mnohém i shodná s prostředím řecké agory, římského fóra či senátu, i debatou amerických kandidátů před

občany. My se z ní budeme věnovat jen části - vystoupení politika v mediované, v našem případně televizní, politické debatě. Ta se od běžného hovoru pochopitelně liší. Jedná se o institucionalizovanou formu komunikace (sociální role a statusy jsou předem dány); vystoupení řečníka nese symptomatické rysy dané situační zakotveností: politik hovoří s moderátorem (ve studiu), s protivníkem nebo ke svému protivníkovi (ve studiu, případně v reakci na vystoupení přenášené či zaznamenané), je si však vědom, že zároveň promlouvá k nespécifikovanému, ale očekávanému množství anonymních diváků pořadu⁶⁸, a to pod kontinuálním časovým tlakem. Televizní politická debata je komplexním komunikátem, který je do značné míry formován právě způsobem mediace: dění ve studiu přenáší televizní technika na obrazovky, čímž vytváří mediální reprezentaci tohoto dění. Kompozice snímání, řazení záběrů, dynamika střihu a řada dalších esteticko-technických procesů a úkonů má na výsledný dojem, dalo by se říci výsledné čtení příjemce, značný vliv (mezi jinými Fiske a Hartley (1978/2003: mj. 24, 44, 46-7, 38-9, 120-1) uvádějí příklady takových úkonů a jejich vysledovaných dopadů. Například prosté snímání z poloprofilu zvyšuje věrohodnost mluvčího (Ibid: 44)).

Významnou součástí takového vystoupení je poměrně specifická forma nonverbální komunikace: pokud ji diskutér nezvládne, působí na obrazovce nepatříčně. Známým případem podcenění neverbální stránky televizního vystoupení je předvolební soubor Richarda Nixona s John F. Kennedym: Wilson (1993: 356) píše, že „Kennedyho schopnost vytvořit lepší vizuální obraz sebe sama během svých televizí přenášených debatách s Richardem Nixonem v roce 1960 bylo zásadní složkou jeho těsného vítězství. Ti, kteří sledovali debaty v televizi, prohlašovali za vítěze Kennedyho. Ti, kteří poslouchali debaty v rádiu, se domnívali, že zvítězil Nixon.“⁶⁹. Neverbální složka komunikace ovšem není postižitelná zvolenou metodou analýzy politických debat, analýzou diskursu, ani záměrem této práce, v praktické části se jí nebudeme věnovat⁷⁰. (Problematiku nonverbální složky komunikace v televizní politické debatě zpracoval Viktor Meca do své rigorózní práce *Neverbální elementy v televizních*

⁶⁷ Jako jsou např. interpelace, zabudování tzv. vepsaného čtenáře apod. – viz např. Reifová et al., 2004: 35-6.

⁶⁸ Politici se v některých případech obracejí nikoli k přítomnému auditoriu, ale k televizním divákům, svým politickým protivníkům apod. Rapley (1998: 325-344) např. ve své analýze úvodní řeči nezávislé poslankyně australského parlamentu Pauline Hansonové ukazuje, jakými prostředky se Hansenová vymezovala vůči svým kolegům poslancům, trvala na své „obyčejnosti“ a obracela se ve své řeči nikoli k nim, ale svým (potenciálním) voličům, vědoma si toho, že její proslov přenášejí televizní kamery.

⁶⁹ „John F. Kennedy's ability to project a better visual image during his televised debates with Richard Nixon in 1960 was critical to his narrow victory. Those who watched the debates on television declared Kennedy the winner. Those who heard the debates on radio thought Nixon had won.“

⁷⁰ V případě politické debaty se zejména uplatní oční kontakt s kamerou, mimika, kinezická stránka výrazu (gestikulace), složky popisované posturologií, zdánlivě méně se již uplatní proxemika a haptika (ovšem i v omezení změny vzdáleností a prakticky naprosté absenci taktilního kontaktu lze najít analyzovatelný význam).

politických debatách z roku 2002). Důležitou součástí práce politických poradců je proto i příprava jejich klientů na vystoupení před kamerou – připomeňme nabídku současné české agentury MEK-IN uvedenou v kapitole I.1.

Politik během svého vystoupení usiluje o jednotu s divákem, snaží se představit své argumenty jako ty, které řeší problém představený moderátorem. V tomto ohledu není jeho persvazivní působení nepodobné reklamě. Šebesta o intersubjektivitě v reklamě napsal: „Základem intersubjektivit je snaha těch, kdo reklamu vysílají do světa (za nimi je vidět výrobce zboží i výrobce reklam), splnit očekávání příjemce a představit sebe sama jako partnera v komunikaci, ‘který vychází v těchto očekáváních, ale i jinak, příjemci vstříc’“. (in Čmejrková, 2000: 151). K navození intersubjektivit je nutné splnit řadu podmínek. Jak uvádí Čmejrková (2000: 151), tyto podmínky, resp. požadavky, se v teorii komunikace označují souhrnně jako princip spolupráce a princip zdvořilosti. Tyto koncepty jsou postaveny na formulaci „spolupracuj s partnery“ filozofa komunikace Grice (1975), který obecný požadavek rozčlenil do čtyř podmínek, maxim: maximy kvantity (sdělení by mělo obsahovat přiměřené množství informací), kvality (sdělení by mělo být pravdivé), relevance (to, co je řečeno, se má vztahovat k předmětu hovoru a být vhodným sdělením s ohledem na jeho účastníky) a způsobu (vyjádření má být jednoznačné, přesné, srozumitelné). Leech doplnil Griceovu představu o požadavcích o podmínku zdvořilosti v komunikaci, rozpracované taktéž do maxim: maximy taktu (partner v komunikaci by z ní měl mít maximální zisk a minimální ztrátu), maximy velkorysosti (mluvčí by z komunikace měl usilovat o vlastní maximální ztrátu a minimální zisk), maximy uznání (mluvčí by měl maximálně omezit kritiku partnera, má jej oceňovat a chválit), maximy skromnosti (mluvčí by měl posilovat sebekritiku a minimalizovat chválu sebe sama), maximy shody (mluvčí by měl omezit neshody a dosahovat v nejvyšší možné míře shodu mezi sebou a partnerem), maximy sympatie (mluvčí by měl maximálně omezit [projevy] antipatie) (Leech in Čmejrková, 2000: 151-2).

Přestože v politické televizní debatě jsou do jisté míry oba vystupující nuceni kooperovat, k naplňování výše uvedených maxim rozhodně nedochází. Rétorické vystoupení může obsahovat řadu parologismů (čímž je porušena maxima kvality), řečníci neodpovídají na otázku, odbíhají od tématu (tedy porušují maximu relevance) apod. Naplňování podmínek zdvořilosti definované Leechem by pak byly zcela proti intencím situace i žánru. Komunikační akt, který probíhá ve studiu během televizní debaty, je aktem konfliktním. Jak zmiňuje např. Hoffmanová (2003: 41), prakticky každá komunikace včetně společenské je

potenciálně konfliktní, a to z toho důvodu, že se v ní vždy vyskytují asymetrie. Arbitrem regulujícím asymetrii politické debaty je v ideálním případě moderátor, který by měl z normativního hlediska kladeného na instituci moderátora dbát na vyváženost a nestrannost pořadu. Neutralita je ovšem abstraktní pojem: v praxi moderátor usiluje o zachování neutralistického postoje, tj. vyhýbá se formálním ukazatelům zaujetí (Čmejková, 2003: 102) a alespoň navenek se snaží o limitně rovnoměrné rozdělení času pro vyjádření všech zúčastněných aktérů.⁷¹ Nicméně politici na moderátora vytvářejí v tomto ohledu neustálý tlak, takže se činnost moderátora sama stává zdrojem konfliktu. Aktéři debaty se na něj často obrací s výčitkami a apely, obviňují jej ze stranění oponentovi apod.⁷²

Jak jsme již zmiňovali v první kapitole, konflikt je každé rétorické debatě vlastní (viz pojmy v ní uváděné, jako jsou např. *stasis*, *agon* apod.); jak jsme uváděli v kapitole II, jedním z prostředků, které lze v konfliktu použít, je humor - v souladu s Gorgiovou radou při útoku či obraně před soupeřovými argumenty, je možné zlehčovat nastolená témata či problémy (vystoupení účastníka debaty není souvislým projevem, ale sérií reakcí na dotaz [moderátora] či tvrzení (oponenta či anonymního televizního pracovníka, který připravuje příspěvky a předěly) apod. Moderátor v některých případech konflikt sám vyvolává či vyhrocuje. Čmejková (2003: 82) se domnívá, že tak činí proto, aby mohl mediální dialog označit jako střet; často se ale snaží své hosty usměrnit, donutit ke zodpovězení dotazu, neskákání do řeči oponentovi apod. V takových případech je potenciálně možné využít humoru k odlehčení atmosféry, „obalení“ ostré výtky apod. (srov. zde studii Hoffmanové (2003) o obdobné funkci humoru při jednání v poslanecké sněmovně). Případné obdobné užití a jeho četnost v televizní politické debatě by měla odhalit zvolená metodika praktické části této práce.

III.5 Humor a limity jeho užití v politické komunikaci a televizní politické debatě

V této kapitole jsme humor již několikrát zmiňovali. Způsoby a možnosti jeho užití jsou velmi široké, politická komunikace jako celek je velmi rozmanitý obor a práce o humoru

⁷² Např. v Otázkách Václava Moravce vysílaných dne 9.10. 2005 zazněly celkem osmkrát takové výzvy, jako jsou tyto:

moderátor
Pane premiére, necháme domluvit pana místopředsedu.

PN
Pane předsedo, neskákejte mi, prosím, do řeči-

JP
Tak, aby, aby to taky dodržoval pan místopředseda.

v politickém diskursu se zpravidla soustředí na určité prostředí spjaté s politikou (lingvistka Jana Hoffmanová (2003: 40-79) se např. soustředila na humor v poslanecké sněmovně). Také jsme navíc již několikrát uváděli, že popsat a zachytit humor je velmi obtížné. Cílem této podkapitoly je proto spíše upozornit na některé potenciální limity užití humoru ve specifické části politické komunikace, a to vystoupení politika před televizními kamerami v politické debatě.

Televizní politickou debatu můžeme chápat také jako populární text – a aplikovat na ni charakteristiky *readerly*, *writerly* a *producerly*⁷³ textů, tak jak je definovali Roland Barthes (první dva typy (1975)) a John Fiske (1987). Stručně můžeme *readerly* text charakterizovat jakožto připravený pro „pasivního, vnímavého, disciplinovaného, čtenáře, který je zvyklý přijímat jeho významy jako dané“⁷⁴ (Fiske, 1989: 103). Nalezneme v něm minimální množství „skulin“. *Writerly* jako texty vybízející čtenáře k interpretaci, nesou v sobě části upozorňující „jsem text“. John Fiske k těmto dvěma rozlišujícím kategoriím přidal jakýsi mezistupeň, charakterizující populární produkci (Fiske se na rozdíl od Barthes soustředil na televizní texty), který nazval *producerly* text. Tento typ textu je snadno přístupný a umožňuje čtenářům přístup v souladu s dominantní ideologií, ale zároveň je otevřený další interpretaci: příjemci jej zcela podle své vůle mohou číst jako prvním nebo druhým způsobem. Stojí na rozhraní dominantní a rezistentní interpretovatelnosti. Tímto posledním typem textu je právě politická debata.

V kapitole II.3 jsme hovořili o teorii *sémiotického převisu* Johna Hartleyho, podle níž jsou „skulinami“ vybízejícími k interpretování okamžiky nadsázky, ambivalence, ironie, metafory a anekdoty. Pokud tedy v textu (zde ve smyslu promluvy) některý z aktérů debaty užívá některého z těchto jmenovaných prostředků humoru, zároveň svou promluvu -svůj text- otevírá možnému rezistentnímu čtení. Jeho původní záměr se tak v souladu s touto teorií může obrátit proti němu, neboť nad čtením svého textu ztrácí i onu malou míru kontroly, kterou (jak jsme argumentovali výše) má.

Ovšem pojímat televizní debaty (nejen politické) jakožto texty (ať už populární či ne) i jako komplexní komunikát je stále příliš omezující. Je nutné je vnímat jakožto diskurs, či spíše jako souboj diskursů. Každá promluva politiků či moderátorů je pomyslnou špičkou ledovce, za kterou se skrývá „a priori“, tedy, jak jsme již uváděli v kap. III.1, určitý pořádek významů působících v základu každé historické nebo kulturní epochy. Určitou část tohoto většinou nevědomého pořádku sdílají aktéři i diváci debaty (rozdělení rolí, styl oblékání

⁷³ Z obav před krkolomnými překlady raději ponecháváme tyto v mediálních studiích známé termíny v originále.

⁷⁴ „...an essentially passive, receptive, disciplined reader who tends to accept its meanings as already made“

apod.), jiné stojí za výpověďmi jednotlivých aktérů, předchází je a formují (jejich politické přesvědčení, cíl a záměr apod.). Čmejková (2003: 107) poznamenává, že právě střet diskursů aktérů je zdrojem konfliktu v debatě: „Moderátor... se snaží vtěsnat hosta do svého vidění problému, vnutit mu své členění světa, často jednoduché (srov. vysoká frekvence vylučovacích otázek) a černobílé (ať už v důsledku toho, že svému hostu a jeho vidění zcela nerozumí, anebo v zájmu diváka).“ (Ibid.) Host přeformulovává otázky moderátora tak, jak je to pro něj výhodné – tedy uvádí je do souladu se svým diskursem, moderátor obdobně interpretuje odpovědi hostů⁷⁵.

Politickou debatou se proto budeme zabývat coby diskursem. Jakou metodou, to je obsahem následující kapitoly.

⁷⁵ Příkladem může být následující sekvence výpovědí z analyzovaného vzorku, v níž senátor Přemysl Sobotka tuto činnost dokonce výslovně popsal:

PS

Já si myslím, že my jsme- my jsme nezůstali u nulové tolerance, to už jako zapomeňme.

moderátor

To slovo jsem neřekl.

PS

Ne, ale já to překládám do své češtiny, to zapomeňme. ...

IV. Teorie diskursivní analýzy

IV.1 Pozadí diskursivní analýzy

Diskursivní analýza je jednou z metod kvalitativní analýzy, které se užívají v sociálních vědách. Vychází z konstruktivistického (konstruktionistického)⁷⁶ vidění světa. Jak poznamenává Potter (1996), snažit se tento pohled popsat by bylo aktivitou, kterou konstruktivismus označuje jako nesmyslnou, neboť odmítá možnost cokoli objektivně a neutrálně definovat. O realitě uvažuje jako o konstruované, tedy vytvářené; to, v čem se vytváří, resp. to, co ji vytváří, je *diskurs* - a to diskurs ve Foucaultově pojetí, tedy ve smyslu nadindividuálního, sdíleného a priori (tak, jak jsme jej definovali v kap. III). Ovšem cílem diskursivní analýzy není nalézt jakousi skrytou realitu ležící za textem, jako je tomu např. u psychoanalýzy (neboť odmítá, že taková realita existuje). Jejím tématem, předmětem, je skutečně diskurs sám (Gill, 2000). Diskurs tedy:

- určuje rámeček, koncept, ve kterém uvažujeme o předmětu hovoru (Bryman, 2004: 369)

- je víc než užitý jazyk, ustavuje sociální konstrukt světa, který je budován s určitým zájmem

- je vnímán jako dynamický, stojící sám o sobě, „svéprávný“ (Gill, 2000: 175)

- je rétoricky (řečnický) organizován: autoři užívající diskursivní analýzu pracují s premisou, že diskurs se snaží „ustanovit jednu verzi vidění světa v opozici k soupeřícím verzím“ (Gill, 2000: 176). O rétorické analýze budeme podrobněji hovořit v kap. IV.3

V souladu s konstruktivistickým přístupem je podle Fairclougha (1995: 16) čistě lingvistická analýza textu nedostatečná. Věří, že mediální texty a jejich jazyk je nutné analyzovat jako diskurs⁷⁷. Analýza diskursu by podle Fairclougha měla být zaměřena na postupy, kterými je text vytvářen a okolnosti, za kterých vzniká (tedy s přihlédnutím k práci médií coby sociálních institucí) i na fázi čtení textu (tedy s ohledem na publika). Diskursivní analýza (dále DA) „může být chápána jako pokus ukázat systematická spojení mezi texty, diskursivními postupy a společensko-kulturní praxí.“⁷⁸ (Ibid.) Má několik forem a přístupů, označovaných stejně (Potter, 1997), navíc je v češtině poměrně snadno zaměnitelná s

⁷⁶ V literatuře je možné se setkat s oběma termíny, významově identickými.

⁷⁷ "My view is that we need to analyse media language as *discourse*..."

⁷⁸ „Discourse analysis can be understood as an attempt to show systematic links between texts, discourse practices, and sociocultural practices.“

„analýzou diskursu“ (DA je jednou z možných metod analýzy diskursu). Potter DA bere jako nástroj, který je velmi obtížné systematicky popsat, kodifikovat (Ibid: 147). Variantu, která je užitá v praktické části této práce, reprezentují mj. Potter (1997), Potter a Wetherellová (1994) a především Billig (1985, 1987, 1991, 1992 a další). Toto pojetí je možné aplikovat jak na zjevné, tak skryté významy textu. Podle Pottera (1997: 146) DA „zdůrazňuje způsoby, jakými se verze světa, společnosti, událostí a vnitřních psychologických světů konstruují v diskursu“⁷⁹ (diskurs je zde míněn jako promluva či rozhovor). Podle Brymana (2004: 370) má DA následující charakteristiky:

- je antirealistická: tedy odmítá možnost existence vnější reality, jejíž zkoumanou část je možné zkoumáním popsat;
- je konstruktivistická: jinými slovy se zaměřuje na ty verze reality, které předkládají osoby, jejichž promluvy jsou předmětem zkoumání – zdůrazňuje, že analyzovaná konstrukce reality je jednou z mnoha možných;

Diskurs tedy autoři pracující s DA nechápu jako neutrální prostředí pro přenos sdělení. Účastníci diskursu jednájí vždy s určitým záměrem; analýza se soustřeďuje na způsoby, které při dosahování těchto cílů používají, orientuje se tedy na efekt, na perlokuční akt. Klade si proto trojici základních otázek (Potter in Bryman, 2004: 370):

- čeho se diskurs snaží docílit (resp. čeho se snaží docílit mluvčí tím, že diskursu užívá);
- jak je diskurs konstruován, aby toho docílil;
- jakých zdrojů při této snaze používá;

Potter a Wetherellová (1994: 48-9) odlišili dvě varianty DA (s poznámkou, že jde o rozdělení poměrně násilné): první se věnuje „interpretativním repertoárům“, tedy „obecným zdrojům, které jsou užity při konstrukci diskursu a které umožňují realizaci jednotlivých záměrů“⁸⁰, druhý směr si klade za cíl odhalit postupy, kterými „jsou verze [reality] konstruovány,“ tak, aby „vypadaly jako fakta“⁸¹ (Ibid: 49). Příkladem pro první analytický postup může být studie Billiga z let 1991-2, ve které zkoumal způsob, jakým hovoří členové běžné britské rodiny o královské rodině. Užití dvou repertoárů je možné demonstrovat na zastávání dvou pohledů zkoumaných osob na funkci novin při vykreslování královny a členů její rodiny: jednou je tisk označován jako snůška lží, podruhé jako zdroj informací a dokonce

⁷⁹ „...emphasis the way version of the world, of society, events and inner psychological worlds are produced in discourse“.

⁸⁰ „...the general resources that used to construct discourse and enable the performance of particular actions...“

vědění (in Bryman, 2004: 371). Jak již bylo řečeno, druhá varianta DA se soustřeďuje na nástroje, kterými se sdělení formulují tak, aby působila jako fakta. Příkladem může být jeden z výzkumů tzv. *quantification rhetoric* (tedy použití číselných údajů v mluvě) o použití různých číslovek v pořadu *Cancer: Your Money or Your Life* z r. 1988 (in Potter a Wetherellová, 1994). Autoři pořadu při provádění důkazu o neefektivnosti léčby rakoviny ve srovnání s náklady na ni užili „1 procento vyléčených“ ze „čtvrt milionu případů“, přičemž přesná data jsou 2430 vyléčených z 243 000 nemocných – jedno procento má podle analytiků evokovat „málo“ (s dodatkem, že 2340 lidí by jistě diváci pořadu jako „málo“ nevnímali), čtvrt milionu pak naproti tomu znamená „hodně“. (Ibid: 52-53). Tento příklad ilustruje náročnost DA na vnímání detailů a také snadnou napadnutelnost interpretace závěrů, které v průběhu výzkumu vznikají.

IV.2 Slabiny diskursivní analýzy

Prvním problematickým prvkem DA je náročnost na interpretaci dat, na kterou jsme upozornili výše. Sama metoda upozorňuje na okolnosti, za nichž texty vznikají, a vlastní diskursivní analýzy jsou samozřejmě také konstruovaným textem, který vzniká za určitých podmínek a s určitým cílem. Tato kritika je však aplikovatelná na jakoukoli metodu analýzy diskursu i textu. Dalším předmětem kritiky je odmítání objektivní reality. Totální zaměření na reprezentační postupy neguje možnost existence reality do té míry, že se analýza stává de facto čistě abstraktní. Diskurs se pak jeví jako to, co realitu konstruuje; někteří kritici ale upozorňují, že naopak realita předchází diskurs (viz Reed in Bryman, 2004: 378) a předmětem zkoumání by měly být mocenské vztahy ve společnosti a nástroje, kterými se tyto vztahy udržují a legitimizují. Potter uvádí, že jeho snahou při aplikaci DA je vyhýbat se tomu, co nazývá „etnografické údaje“, tedy na okolnosti, a snaží se soustředit na to, jak „...se předměty hovoru v interakci konstruují, jak je k nim přistupováno a jak se stávají relevantními...“⁸² (Potter, 1997: 158). Není to však zcela pravda – úspěšněji se „etnografickým údajům“ vyhýbá konverzační analýza (Bryman, 2004: 371). Navíc je opomíjení těchto okolností kritiky napadáno jako slabina DA, neboť „Diskurs je často podřizován kontextům, které nezamýšlejí jeho účastníci, ale trvají na nich jeho analytici.“⁸³ (Schegloff in Bryman, 2004: 377).

⁸¹ „...procedures through which versions are constructed and made to look factual...“

⁸² „...se things as things that are worked up, attended to and made relevant in interaction...“

⁸³ „Discourse is too often made subservient to contexts not of its participants' making, but of its analysts' insistence.“

Nejen z těchto důvodů bude v praktické části této práce užito varianty DA, tzv. rétorické analýzy.

IV.3 Rétorický přístup k diskursivní analýze a sociální psychologii

Rétorický přístup k DA označuje směr, který reprezentuje především Billig. O základních odlišnostech rétorické analýzy (dále RA) od analýzy diskursivní jsme se zmínili již v úvodu předchozí kapitoly: diskurs formuje určité vidění reality v opozici k ostatním verzím, jinými slovy, hovoříme-li o jakékoli události, prezentujeme jeden z možných pohledů na ni, a vymezujeme se, někdy latentně, jindy manifestně, oproti jiným pohledům. Rétorický přístup zdůrazňuje roli těchto opozic. Vychází z přesvědčení sofisty Protagory, o kterém jsme hovořili v kap. I., o možnosti napadnout jakýkoli argument protiargumentem (*logoi a anti-logoi*), a poznámkách dalších starověkých autorů, např. Platóna, o procesu myšlení coby interního dialogu (viz kap. I.4). Sofisté, zejména ve forenzní rétorice, hojně využívali tzv. obecných míst a jejich stavění do protikladu. Tento postup rétorický přístup aplikuje na tzv. zdravý rozum (*common-sense*), každodenní myšlení, resp. uvažování o podnětech. Jelikož obě obecná místa, postavená proti sobě, mají obecně stejnou váhu, o převaze jednoho nad druhým uvažujeme pouze v daném kontextu, je napětí mezi nimi zdrojem dilemat a střetu protiargumentů (Billig et al., 1988). Zájem rétorické analýzy se soustřeďuje na ta místa diskursu, která jsou dilematická: na způsob, jakým jedinci o problémech uvažují, jakým způsobem utvářejí své názory, tyto verbalizují nebo neverbalizují, a při verbalizaci se vymezují proti jiným možným verzím verbalizace (*argumentace*); přeneseně pak i na tato místa v celospolečenském diskursu: na sdílené vzorce myšlení, přesvědčení, názory – na ideologii. Jinými slovy, vše, co říkáme, nahrazuje to, co neříkáme (Billig, 1991). „Zdravý rozum (*common-sense*) nebo ideologie nejsou jednotné, ale dilematické, neboť jsou v nich obsaženy rozporné hodnoty (Billig et al., 1988). Bez těchto rozporů by neexistovala rétorická stránka debat.“⁸⁴ (Billig, 2003: 8)

Platónovo chápání myšlení jako „rozhovoru duše s ní samou“ (viz. kap. I.4) bylo jen jednou z inspirativních myšlenek antických autorů pro pojetí myšlení jakožto interpersonálního komunikačního procesu (zejm. Billig, 1987). Isokrates ve své autobiografické knize *Antidosis* uvádí: „...stejně argumenty, jaké užíváme při přesvědčování

⁸⁴ *Common-sense or ideology is not unitary but is dilemmatic, in that it contains contrary values (Billig et al, 1988). Without such contrary themes there could be no rhetoric of debate.*

ostatních při veřejném řečnění, užíváme, když zvažujeme naše myšlenky⁸⁵ (Antidosis, 256, angl. vyd. 1968). Při myšlení využíváme jazyk, vytváříme argumenty. Technicky se proto RA v souladu s přesvědčením diskursivních analytiků o neexistenci vztážené reality věnuje skutečně tomu, co je vyřčeno, neboť záměry, myšlenky, názory a postoje se podle zastánců rétorického přístupu formují nejprve argumentačně v myšlení – interpersonální komunikaci –, a poté jsou verbalizovány.

Rétorická analýza se po sérii pilotních analýz ukázala jako vhodný nástroj pro sociální psychologii. Již v roce 1974 navrhol Sacks (Sacks et al., 1974) nahradit laboratorní psychologické výzkumy analýzou rozhovorů zaznamenaných v terénu. Rétorický přístup k sociální psychologii polemizuje se dvěma základními teoriemi současné sociální psychologie: s klasickým učením kognitivní psychologie o vzorcích (pravidlech) myšlení a s konceptem sociálních reprezentací.

První z těchto teorií se snaží nalézt postupy, kterými lidský mozek analyzuje vstupní data. Naznačuje, že člověk při myšlení následuje vzorce, a tyto vzorce se snaží nalézt a popsat. Její zastánci rozpoznávají „úspěšné“ a neúspěšné „myšlení“, tedy postupy, které vedou nebo nevedou k řešení problémů. Billig (1995: 38) tuto představu napadl, neboť podle něj především redukuje myšlení na řešení problémů, navíc pak na sled mechanických úkonů, čímž zcela pomíjí další aspekty lidského myšlení v běžném životě.

Koncept sociálních reprezentací, spojovaný zejména s Moscovicim (Moscovici a Nemeth, 1974), nahrazuje „zdravý rozum“ ideou sociálních reprezentací. Jsou to „...kognitivní systémy s vlastním jazykem, logikou a implikačními vzorci, vztážené jak k hodnotám, tak pojmům, s charakteristickým diskursem. Nepředstavují pouze ‘názory na’, ‘představy o’ nebo ‘postoje vůči’, ale samostatné ‘teorie’, ‘soubory vědění’, užívané k objeovávání a třídění reality” (Moscovici a Nemeth, 1974: 13).⁸⁶ Tento postup rétorický přístup odmítá z obdobných důvodů jako představu o vzorcích myšlení – nedovoluje jedinci negaci, jen slepé užívání již stanovených postupů (Billig, 1995: 71-76). Takové myšlení by nevyhnutelně vedlo k neměnným stereotypům, což je v rozporu s představou o dynamickém pojetí názorů a postojů (viz např. Ajzen a Fishbein, 1980).

⁸⁵ „...the same arguments which we use in persuading others when we speak in public, we employ also when we deliberate our thought.“

⁸⁶ “Social Representations are cognitive systems with a logic and language of their own and a pattern of implication, relevant to both values and concepts, and with a characteristic kind of discourse. They do not represent simply “opinions about”, “images of” or “attitudes towards”, but “theories” or “branches of knowledge” in their own right, for the discovery and organization of reality”.

IV.4 Aplikace metody

Diskursivní analýza se zpravidla ptá „jak“. V našem případě je však prvním předmětem zkoumání „zda“ – zda vůbec čeští politici využívají v české politické mediované (televizní) debatě. Postup zkoumání tedy v souladu s trojicí základních otázek DA (čeho se diskurs snaží docílit [resp. čeho se snaží docílit mluvčí tím, že diskursu užívá]; jak je diskurs konstruován, aby toho docílil; jakých zdrojů při této snaze používá) rozdělíme do následujících kroků:

I. Relevantní jsou ty části vzorku, v nichž:

- se vyskytuje některá z hlavních figur či tropů: synekdocha, metafora, metonymie, ironie
- se vyskytuje parodie, hyperbola nebo jiný prostředek jazyka, který může navozovat stav komična (i subjektivně)
- je uveden vtip
- se aktéři smějí (z jakéhokoli důvodu)

II. V následujícím kroku je analyzován nalezený prvek, zda je možné jej označit jako humorný.

III. Ve třetím kroku je popsán účel použití jazykového nebo jiného prostředku z bodu I.

IV. Ve čtvrtém kroku pak způsob, jakým tohoto účelu dosahuje (zejména v souladu s poznatky popsány v kap. I).

Sledovanými prvky vzorku tedy budou:

- a) Metafora, metonymie – vtipná, nevtipná
- b) Ironie
- c) Aluze
- d) Nadsázka
- e) Synekdocha
- f) Reakce na smích či vtip
- g) Snaha vrátit debatu do vážné roviny (reakce na ironii či na atak hostilním humorem)
- h) Smích kteréhokoli z aktérů

- i) Signalizace, že jde o vtíp
- j) Okamžiky výzkumníkem subjektivně vnímané jako vtípné

Výsledkem analýzy bude rozdělení sledovaných prvků do kategorií (též z důvodu zjištění četnosti jejich užití) a jejich další kvalitativní zhodnocení. V souladu s tradičními postupy kvalitativními analýzy nebudeme ke vzorku přistupovat s předem formulovanou hypotézou (souborem hypotéz), pokusíme se postupy a jevy odhalit v průběhu analýzy. Na závěr uijeme i nejvolnější, ovšem v rámci kvalitativní analýzy obhajitelnou metodu (viz např. Konopásek, 2005), a to subjektivní přístup – zhodnotíme tedy i ty části, které autor práce subjektivně vyhodnotil jako vtípné, humorné.

Praktická část

Vzorek a seznam kódovacích značek

Vzorek:

Analyzovaným vzorkem byly diskusní pořady České televize Otázky Václava Moravce (pouze část vysílaná na ČT 1, 60 minut) a Televize Prima Nedělní partie (TV Prima, 35-40-45 minut).

Definice vzorku:

1. Sledované časové období: 1.10. 2005 – 18.12. 2005 (12 týdnů).
2. Rozsah: 1080 minut (18 hodin)
3. Vyřazené části: ze zaznamenaného vzorku byl vyřazen pořad Otázky Václava Moravce ze dne 18.12. 2005: jeho hostem byl Miloš Zeman, který nezastává žádnou politickou funkci. Obdobně byly vyřazeny ty části pořadů, ve kterých do debaty vstupovaly osoby bez politického mandátu.

Použité kódovací značky:

1. Uváděné příklady jsou odlišeny fontem (vel. 11), u každého příkladu je v poznámce uveden název pořadu a datum.
2. Popisované jevy jsou zvýrazněny **ztučením**.
3. Případné poznámky umístované k příkladům jsou odlišeny kurzívou a uváděny v [*hranatých závorkách*].
4. Trojice teček ... označuje, že výpověď byla pro účely práce krácena.
5. Znamení = označuje vstup jednoho mluvčího do výpovědi druhého.
6. Znamení -- na konci slova označuje nedořečenost.
7. Podtržení vyjadřuje důraz.
8. Jednotlivé výroky mluvčích odděluje znamení -----.
9. Namísto jmen jsou s výjimkou moderátorů uváděny pouze iniciály jmen mluvčích.
10. Příklady jsou od sebe odděleny číslováním 1.; nejsou-li od sebe příklady oddělovány číslováním, ale znaméním ..., jde o navazující, ale krácené úseky textu.

V. Tropy

V.I. Metafora, metonymie

Jak je možné demonstrovat na řadě příkladů z analyzovaného vzorku, svůj jazykový projev obohacujeme tropy častěji, než si zřejmě sami uvědomujeme. Řadu metafor již ani jako metafory nevnímáme (často je tomu tak u vědeckých termínů, jako je např. sousloví *silové pole* nebo v politice užívané *spektrum*); proto není překvapivé zjištění, že metafor a metonymií se v textu vyskytuje ze sledovaných tropů nejvíce. Ve sledovaných politických debatách se pochopitelně vyskytují metafory zcela běžně užívané ve fatické komunikaci (*Pandorina skříňka, vyložit karty, téma je na stole, stát problému tváří v tvář*) některé se však již staly pro českou politickou scénu příznakovými (tedy tzv. obecnými místy). V minulosti vzdálenější dal příměr např. vzniknout novému termínu *tunelování*, v minulosti nedávné pak vešla v obecnou známost korupční aféra jako kauza *pět na stole v českých*, avizovaná protikorupční opatření dostala název *Akce čisté ruce* apod.

V.I.1 Opakování metafor a metonymií

Jak jsme uváděli v teoretické části, tropy slouží k obohacování projevu. Užitá metafora (nejde-li o zmiňovaný příklad, kdy metaforu pro její běžné užití v dané souvislosti již jako tropos nevnímáme) tedy vybočuje z projevu a vytváří jistou míru potenciální „nesrovnalosti“ (nesouladu, nekongruence), který v příjemci nemusí nutně vyvolávat pocit pobavení, ale vzbuzuje jeho pozornost. Jde tedy o „skuliny“ ve *writerly* textech Barthesa, upozorňující čtenáře na fakt, že jde o text a vybízející jej k interpretaci (viz kap. III.5). Tuto teorii ověřuje fakt, že použije-li některý z účastníků debaty metaforu, ostatní účastníci debaty často reagují právě buď na tuto metaforu, nebo komunikačním partnerem použitou metaforu opakují. Jsou tedy textem vybídnuti k interpretaci, respektive k reinterpretaci oponentovy argumentace. Uvedme několik příkladů:

1.

moderátor

To znamená, že podle vás ministr dopravy **honí mnoho zajíců po lese**⁸⁷

MŘ

Honí, honí, honí mnoho zajíců, navíc opakují, je to technický problém.

⁸⁷ Otázky Václava Moravce, 11.12.2005

2.

MT

Tak já nevím, jaký je to přesně sociální demokrat, to jsem ještě nestačil zjistit, já jsem si za ty tři roky zvykl na různé soupeře, mým soupeřem byl Vladimír Špidla, kde je mu konec, mým soupeřem byl Stanislav Gross, **zmizel v propadlišti dějin, ...**⁸⁸

moderátor

To znamená, že, chcete tím říci, že bůhví, kde skončí David Rath, **v propadlišti dějin**, hned po volbách?

3.

VF

Pane předsedo, **nezamlžujte to, nezamlžujte to**⁸⁹

MK

=Ne, naopak, **vy to zamlžujete**, vy **to zamlžujete** tím, že říkáte, že platba za státní pojištění je ten základní problém veřejného zdravotního pojištění.

moderátor

=Já to tady chci **rozmlžit**, pane předsedo. ...

4.

MK

... zazněly naprosto nesmyslné výroky o **podrazech a kopancích do kotníků**, já si myslím, že kolegové si uvědomili, že ustřelili a ulétli v té argumentaci. ...⁹⁰

moderátor [*obrací se k BS*]

Můžete mi uvést příklady, krom zákoníku práce a vyšetřovací komise k Unipetrolu, **kdy vás lidovci kopali do kotníků?**

V uvedených příkladech vždy reagoval jeden mluvčí na argumentaci druhého opakováním oponentem užitě metaforu či metonymie (v jednom případě dokonce opakovali

⁸⁸ Otázky Václava Moravce, 27.11.2005

⁸⁹ Otázky Václava Moravce, 20.11.2005

stejnou metaforu všichni tři přítomní aktéři). Volili tedy ta slova, která byla z hlediska textu nejvíce v nesouladu, tedy maximálně „nepřistojné“ prvky. Takovým opakováním nepřímo upozorňují na užití nepřistojných slov soupeřem – tedy přeneseně reagují na zlehčování vážností, a to poukazováním na nepatřičné vyjadřování soupeře.

Užívání určitých metafor se stalo dokonce pro některé politiky příznakovým. David Rath vysvětloval v televizních debatách svá přirovnání Václava Klause, mj. k vrtošivému staříkovi:

1.

moderátor

Tak teďka ještě velmi stručná otázka na vás, pane doktore Rathe, proč vy celý ten spor stavíte do osobní roviny, když Václav Klaus neřekl o vás nic nepěkného a **vy mluvíte o staříkovi, jeho vrtoších, co, neřekl jste staříka, že tak kroutíte hlavou?**⁹¹

DR

Tak víte co, kdo to trošku sleduje, já chápu, že asi já si toho pamatuju víc než lidé, protože nesledují zrovna Rath a Klaus dlouhodobě, ale pan prezident Klaus je jediný politik, který mi veřejně vyhrožoval, že mi dá pár facek, před pár lety--

moderátor

=Ano, vy jste mu to vrátil tím, že **je jak Klement Gottwald, tak...**

Zde moderátor výslovně upozorňuje na to, že se mluví (v minulosti) dopustil nepřistojného verbálního vyjádření, když použil k ataku protivníka termíny, které do současného politického diskursu z normativního pohledu nezapadají (**vy mluvíte o staříkovi, jeho vrtoších...**, vy jste mu to vrátil tím, že **je jak Klement Gottwald...**). Napadený aktér debaty oponuje tím, že upozorňuje na identické chování onoho protivníka (také na příkladu z minulosti: ...ale pan prezident Klaus je jediný politik, který mi veřejně **vyhrožoval, že mi dá pár facek, před pár lety--**).

Jelikož jsou ale vrcholní politici ve sledovaných diskusních pořadech poměrně častými hosty, na sledovaném vzorku je možné vysledovat i opakovaná užití určitých metafor (dokonce je jich užito v identickém kontextu), která nevešla v obecnou známost:

⁹⁰ Otázky Václava Moravce, 32.10.2005

⁹¹ Otázky Václava Moravce, 23.10.2005

1.

JP (Nedělní partie, 30.10.2005)

... **Připomíná mi to příměr**, jako když někdo **rozbije okno sousedovi, pak ho nechá zasklít a s velkou pompou oslavuje, že okno je opravené**. ...

...

Je to onen **pověstný kámen do okna české justice**.

Stejný politik o necelý měsíc později v debatě druhé sledované televizní stanice s jiným oponentem, ale na identické téma. Sám na konci této promluvy uvádí, že příměru užívá pravidelně:

2.

JP (Otázky Václava Moravce, 27.11.2005)

... a v tuto chvíli jste stop stav zrušili. Tato **vláda mně připomíná člověka, který rozbije okno sousedovi úmyslně, pak ho zasklí a s velkou slávou oslavuje toto zasklení**. To je příměr, který používám a bohužel je přesně trefné.

Moderátor Václav Moravec pak často užívá metafor ze sportovního prostředí (diskursu), především ve snaze donutit hovořícího politika k ukončení jeho projevu, k neskákání protivníkovi do řeči, ukončení slovní pokračující výměny názorů mezi aktéry na konci jednotlivých témat a celého pořadu:

1.

moderátor

Pane premiére, jestli toho nenecháte, **já vám teď dám žlutou kartu**--⁹²

JP

=Tak mě vyloučíte.

moderátor

... ne, **teď vám dám žlutou kartu** jako první upozornění.

...

moderátor

=**Máte, máte žlutou kartu**, pane premiére.

...

Pane premiére, **abyste nedostal druhou žlutou kartu**. Ptám se vás, pane místopředsedo--

2.

moderátor

=Ano, vy jste ho pak, vy jste ho pak nazval individuem. Pane místopředsedo, já vám **udělím žlutou kartu**, jestli toho nenecháte.⁹³

V.I.2 Hostilní užití metafor a metonymií

I na několika z výše uvedených příkladů je možné najít řadu příkladů hostilního užití metafor s cílem zesměšnit, dehonestovat protivníka nebo snížit hodnotu jeho výpovědi. Příkladů však můžeme nalézt celou řadu. PN např. uvedl o JP, že po „naprosto politických slepících typu pana Špidly nebo pana Grosse, i když je to pouze jednooký politik a má deset dioptrií, tak v porovnání s těmito dvěma politiky působí jako naprosto bystrozraký...“⁹⁴, o témže politikovi se IL vyjádřil v tom směru, že se „schoval se pod sukénku sociální demokracie“⁹⁵. BS označil návrh opozice jako „podfuk na voliče“⁹⁶, neboť ta podle něj vymyslela „perpetum mobile“. Na závěr uvedme jednu z nejdelších metaforických konstrukcí (obohacenou ironií) z úst jednoho z aktérů debaty:

1.

PS

...já si myslím, že nám sem v této chvíli **přijel** po nástupu nového premiéra opravdu **těžký stroj** a já mám někdy pocit, jestli to náhodou není trošku **hrdina socialistické práce**, takzvaný **stachauovec**, který zvládne všechno a buď už to vyřeší, nebo to řeší, anebo v krátkosti to vyřeší. Ve skutečnosti nevyřeší nic, akorát nás **zaplavuje ze všech stránek** svými ...⁹⁷

V.I.3 Modifikace běžných metafor a metonymií

Dalším jevem, jehož opakování bylo možné zaznamenat, je modifikování metafor; častější užívání běžných metafor v politickém diskursu, zde nahrazuje naopak doplnění některého termínu známého z českého politického diskursu k běžné metafoře, zpravidla předřazením nebo zařazením adjektiva z politického terminologického repertoáru: např. moderátor Václav Moravec se na svého hosta obrátil s otázkou „a co ta námitka, že honí Česká

⁹² Otázky Václava Moravce, 09.10.2005

⁹³ Otázky Václava Moravce, 02.10.2005

⁹⁴ Otázky Václava Moravce, 09.10.2005

⁹⁵ Otázky Václava Moravce, 02.10.2005

⁹⁶ Nedělní partie, 04.12.2005

⁹⁷ Otázky Václava Moravce, 2.10.2005

republika mnoho zajců po zahraničně-politickém lese?⁹⁸“. Zařazením nového, nečekaného prvku do známého přirovnání se opět vytváří předpoklad pro vznik nepřístojnosti (nekongruence). V uvedeném případě se spojují skripty lidového rčení „honit příliš mnoho zajců po lese“ se souslovím zahraniční politika, které běžně nespojujeme ani s lesem, ani s lidovými pořekadly. Jde o typický příklad užití tropu k ozvláštnění projevu.

V.I.4 Metafory a metonymie – shrnutí

Na analyzovaném vzorku je možné vysledovat časté užití přirovnání; nejčastěji je jejich užití bezpříznakové – metafory se v našem jazyce vyskytují poměrně hojně a jazyk užívaný v politických debatách se v tomto směru od běžného neliší. Metafor je však užíváno i s cílem dehonestovat instituci, protivníka, nebo jeho výpověď přirovnáním k obecně nízko ceněnému, často zesměšňovanému či zesměšňujícímu subjektu – zde můžeme vysledovat i techniky a jevy, které jsou spojovány se vznikem komiky, humoru. Nejčastěji se vyskytujícím jevem je tzv. sémantický posun, tedy rozpor mezi očekávaným a realizovaným významem. Zjištění by tedy hovořila ve prospěch dvou sociálních teorií humoru – teorie nesrovnalosti a teorie nadřazenosti.

V.II Aluze

Aluze, tedy odkazy na jiné texty, se vyskytují v několika formách. Ve sledovaném vzorku se vyskytují tři typy citovaných textů:

1. mediované texty věnované politickým tématům a známé součásti politického diskurzu (např. kauzy či výroky);
2. obecně známé, kulturně zakotvené příběhy;
3. skutečné doslovné citáty děl a výroků osobností, nebo případně voličů.

V prvním případě jde o

- a. uvádění ukázek z televizních pořadů (nejčastěji jde o krátké šoty s promluvy politiků, připravené televizním štábem pořadu);
- b. o odkazy na jiná média. Příklady mohou být následující:

Ad a.

⁹⁸ Otázky Václava Moravce, 16.10.2005

moderátor

Za týden se koná i republikové shromáždění, chcete-li sjezd, Unie svobody, místopředseda Unie svobody Svatopluk Karásek ohlásil, že chce v čele unionistů vystřídat Pavla Němce. Proč se k tomuto kroku odhodlal? **Před týdnem k tomu v Otázkách řekl...**⁹⁹

SK /ukázka z 20. 11. 2005/

První krok znamená pokusit se o tu, řekněme, obnovu nebo o jinou tvář unie, vrátit se tak trochu k našim počátkům a zdůrazňovat ty etické hodnoty.

V teoretické části (v kap. II.3) jsme hovořili o tom, že tyto přímé citace jsou obvyklou součástí akademických prací. Jejich užití v televizní debatě dodává pořadu na autentičnosti, užití „autentických“ zaznamenaných výpovědí posiluje dojem pravdivosti a kvalitního odkazování na zdroje.

Ad b.

1.

MK

A ten citát jsem syntetizoval s citátem pana předsedy Filipa, který **řekl ve svém rozhovoru pro Lidové noviny**: „Ano, jsme přímou pokračovatelkou KSČ.“¹⁰⁰

2.

BS

...jak se pan předseda Topolánek vyjádřil **pro jedny naše noviny**...¹⁰¹

V tomto případě je užití obdobné jako u přímých citací autorským týmem televizní debaty. Aktéři tak postupují s cílem působit na diváky jako připravení řečníci, kteří pracují s pravdivými zdroji.

Ve druhém případě jde nejčastěji o pohádky a dětské říkanky. Ve sledovaném vzorku se takovými výroky prezentoval především jeden politik:

1.

⁹⁹ Otázky Václava Moravce, 27.11.2005

¹⁰⁰ Otázky Václava Moravce, 20.11.2005

¹⁰¹ Nedělní partie, 04.12.2005

DR

...zatímco ODS chce experiment **uvařený trošku jako ta Čapková pejsek a kočička, když vařili dort**, tu něco z Asie, tu něco z druhé strany, nasypano dohromady a já bych ...¹⁰²

... Víte, mně takové ty nářky, kdo za to může, trošku připomínají z pozice paní ředitelky Musílkové takovou tu **pohádku o té myši mamince, jak vaří tu kaši a říká, tomu dala, tomu víc, tomu málo, tomu nic**, čili takhle se rozdělují zhruba finanční prostředky a na konci roku se zjistí, že kaše je--, se nedostává, že jí paní ředitelka rozdělila víc, než jí navařila.¹⁰³

...vedení VZP bude spolupracovat a konečně, řekněme, **vstane z toho spánku Šípkové Růženky, ve kterém spí už několik let** a začne konat--

Vyskytují se však i aluze (příp. s variací) na známé výroky ze slavných uměleckých děl. Dvakrát je zastoupen William Shakespeare a parafráze na slavná slova z jeho dramatu *Hamlet*, jednou jde o užití výroku z filmu *Četnik ze Saint Tropez*:

1.

moderátor

Lustrovat, či nelustrovat, to je, oč tady běží. ...¹⁰⁴

2.

moderátor

...ted' vteřinu, **sem se mi dívejte.**¹⁰⁵

3.

MŘ

... A když si k tomu připočtete ten podivný útěk, tak to asi opravdu o **něčem shnilém ve státě policejním** vypovídá. ...¹⁰⁶

Třetí kategorii tvoří doslovné citáty, u nichž autoři předesílají nebo dodávají, jaké dílo či autora citovali. Poměrně obvyklou praxí v televizních debatách je citování dotazů

¹⁰² Otázky Václava Moravce 04.12.2005

¹⁰³ Otázky Václava Moravce, 09.10.2005

¹⁰⁴ Otázky Václava Moravce, 27.11.2005

¹⁰⁵ Otázky Václava Moravce, 02.10.2005

¹⁰⁶ Nedělní partie, 18.12.2005

zasílaných diváky prostřednictvím klasické a elektronické pošty. Nedělní partie TV Prima je takovouto listárnou pravidelně uzavírána (bylo tak tomu u všech dvanácti analyzovaných pokračování). Pokud pomineme tyto citace, můžeme konstatovat, že jde v analyzovaném vzorku o málo frekventovanou kategorii – níže uvedeme všechny příklady, které se ve vzorku objevily (vzhledem k poměru velikosti vzorku k počtu tohoto typu aluzí je zřejmé, jde o ojedinělý jev):

1.

PB

Pane redaktore, **já si dovolím citovat, už nejsou tou bývalou komunistickou stranou, která trpně prováděla pokyny komunistické internacionály. Žilami této strany proudí nová krev, krev drobného normálního českého člověka. Už nehlásají revoluci, nýbrž hlásí se k vlasti, svobodě, demokracii a humanitě.** Kdybyste-- Kdybyste měli pocit, že citujeme nějakého současného autora, tak vás překvapím, **toto napsal Ferdinand Peroutka** v roce 1946 po vítězství KSČ, už se hlásí k vlasti, svobodě, demokracii a humanitě--¹⁰⁷

2.

PB

... chci říci, že ti největší politikové dvacátého století nás a celé dvacáté století nás učí, **zase jeden citát, Winston Churchill řekl, že socialismus je rovnoměrné přerozdělování chudoby, kapitalismus je nerovnoměrné, ale přerozdělování bohatství** a v tom je ta základní jakási myšlenková základna.

3.

moderátor

Ted' máte šanci, **zkuste slovy Winstona Churchilla jednou stručnou větou** vyjádřit, co se dělo ve vládní koalici? V čem je ten **hlavní** problém, pane Kalousku?¹⁰⁸

V.II.1 Aluze - shrnutí

Možnosti aluzí vytvářet komiku jsou poměrně omezené. Příklady první a třetí vymezené kategorie, tedy odkazy na jiná média a doslovné citace nelze hodnotit jako humorné ani užitím nejvolnějšího, tedy subjektivního hodnocení. Pouze odkazy na populární díla je možné hodnotit jako vtípné, ovšem s tou podmínkou, že jsme schopni odkaz

¹⁰⁷ Nedělní partie, 09.10.2005

identifikovat – dekodovat v souladu s autorovým záměrem. Aktéři debaty aluzí užívají v souladu s hlavním posláním tropů – ve snaze ozvláštnit, obohatit svůj projev.

V.II. Ironie

Ironie, založená na rozporu toho, co je řečeno s tím, co je míněno, je nejčastějším způsobem opoziční reakce na záměr autora sdělení. V případě, že čtenář ironii rozezná, její víceznačnost mu nabízí různých varianty interpretace; ve slovním střetu se mu tak nabízí možnost volit tu, která jeho partnera nejvíce poškodí. V konfliktním prostředí televizní politické debaty bylo časté užití ironie možné předpokládat a z kvantitativního hlediska se tento předpoklad na analyzovaném vzorku jednoznačně potvrdil. Všimneme si, zda se v analyzovaném vzorku vyskytuje některá z Kothoffových pěti variant reakcí na ironii (viz kap. II.3) a případné snahy aktérů debaty vracet tak debatu do serióznosti (jak vysledoval Kothoff ve svém výzkumu (srov. Ibid.)).

Ve vztahu moderátor-politik je možné vysledovat reakci na vážnost ironii a naopak (tak, jak radil Gorgiás a po něm Aristoteles – viz kap. I, I.3). Zde je např. moderátorova reakce na stížnost jednoho z aktérů debaty, že se mu ve srovnání s oponentem nedostává prostoru, a protireakce aktéra:

PB

Tak, jsem rád, že jsem konečně dostal slovo. Doufám, že to takhle nebude celý pořad, že by pan ministr se bavil s váma a já si tady budu sedět sám v koutě--

moderátor

=Nebojte, **vy ještě budete, budete mít tolik příležitostí, pane místopředsedo.**

PB

To je skvělé. ...

Funkce moderátora s sebou nese řadu normativních požadavků na jeho chování (jak jsme o nich hovořili v kap. III.4), především na nestrannost. Ve sledovaném vzorku moderátor vymezuje svou pozici vůči politikům tím, že se stylizuje do různých rolí: ochránce veřejnosti, zástupce voličů apod. Prakticky kontinuálně je zároveň nucen hájit svou odbornou způsobilost

¹⁰ Nedělní partie, 02.10.2005

(... četl jsem ji, pane předsedo bývalý, dvakrát, představte si to¹⁰⁹; Jde asi, jak jsem studoval ten senátní návrh, který je takto tlustý, má, tuším, deset stránek, tak se týká dvou a půl tisíce lidí¹¹⁰; VP: To já určitě, já ho určitě mám ve sněmovně, nemusíte, pane redaktore, necht' ho studujou v České televizi. – moderátor: Máám ho velmi dobře prostudovaný. ...¹¹¹). Často je nucen stylizovat se do role, kterou bychom mohli nazvat rozhodčí (již jsme hovořili o sportovní terminologii, moderátor Václav Moravec dokonce v jednom z pořadů ve snaze zjednat klid ve studiu pískal na píšťalku). Snaží-li se přejít k jinému tématu, odebrat hostu slovo nebo ukončit pořad, obrací se často na diváky s ironickými sděleními na adresu aktérů. Tento postup nám může evokovat funkci „třetího“ při vyprávění hostilních anekdot ve Freudových teoriích vtipu, s nimiž jsme se seznámili v kap. II.2b.

1.

Moderátor [*hosté se nadále prou, přestože se moderátor snaží ukončit téma*]

Poslanecká sněmovna-- Pánové si to tady ještě vyřikají. Poslanecká sněmovna se tím zákonem bude zabývat příští týden. ...¹¹²

2.

moderátor

My s diváky-- pánové, vy se tady případně hádejte, my se podíváme ...¹¹³

Při těchto verbálních apelech ze strany moderátora hosté buď na výzvy nereagují a pokračují ve slovní výměně s oponentem, nebo vracejí debatu do vážné roviny, často se snahou si zachovat tvář nebo své jednání (které je možné vnímat jako společensky nevhodné) ospravedlnit, nebo na ironii reagují replikou v ironickém tónu (tedy v souladu s Kothoffovými kategoriemi – viz výše):

moderátor [*ve snaze přejít na další téma*]

Pane Grebeníčku, mám zkusit nějakou, nějaký jiný jazyk nebo čeština, češtině rozumíte?

Výborně.

¹⁰⁹ Otázky Václava Moravce, 18.12.2005

¹¹⁰ Otázky Václava Moravce, 20.11.2005

¹¹¹ Otázky Václava Moravce, 20.11.2005

¹¹² Otázky Václava Moravce, 20.11.2005

¹¹³ Otázky Václava Moravce, 30.10.2005

MG

Jasný. Můžete v angličtině, v němčině.

moderátor

Výborně, výborně.

MG

V ruštině.

moderátor

Tak teď přejdeme k dalšímu tématu.

MG

Dobrý, fajn.

V.II.1 Hostilní využití ironie

Obdobně jako u metafor, po odhalení přítomnosti tropu příjemcem (rozpoznání ironie) je možné volit tu variantu reakce, která oponenta nejvíce poškodí (dalo by se říci tu, která způsobí mezní porušení Leechových maxim, o kterých jsme hovořili v kap. III.4 – maximy taktu, skromnosti, uznání, velkorysosti, shody, sympatie). Může se tak dít při zachování ironické roviny, nebo s cílem přejít zároveň do roviny vážné a ukončit tak další možnou protireakci od oponenta. Překvapivě často ironicky vstupuje do projevu svých hostů moderátor, často s cílem přerušit jejich projev v okamžiku, kdy přestávají odpovídat na dotaz či odbíhají od tématu. Uved'me příklady výměn, v nichž se popsane situace vyskytují:

1.

PB

... chtějí. Pane ministře, když mně nebudete skákat do řeči, něco se dozvíte--¹⁴

DR

=Od vás?

PB

Zjevně to nevíte.

DR

Pane hejtmane, od vás?

PB

Zjevně to fakt nevíte. Prostě ...

2.

JP

Tak především, já nejsem ministr zdravotnictví a ty-- ...¹¹⁵

moderátor

=V jste premiér, to víme.

JP

Já jsem premiér-- pane místopředsedo, **možná, když budete třeba jednou, nedej Bože, premiérem, tak také budete vědět**, že to není tak snadné zasahovat do těch jednotlivých resortů a ...

moderátor

Počkejte, ale vy přece máte šanci navrhnout odvolání nebo jmenování ministra, pane premiéra, to=

JP

=To-- to je tak jediné, co mám, ale teď do toho=

moderátor

=Ale to je to nejzásadnější.

JP

=velmi, velmi, já se chci věnovat onomu problému, jestli dovolíte. [*zde vidíme snahu vrátit debatu do vážné roviny*]

moderátor

Ano, ano.

3.

¹¹⁵ Otázky Václava Moravce, 4.12.2005

JZ

My budeme první? **Á, výborně, výborně.** Takže, to je další otázka, kterou si, kterou si v této souvislosti kladu, **jestli toto je jakýsi invenční vklad nebo měl by být invenční vklad České republiky do historie světové diplomacie. Já na to** mám názor odlišný, řekli jsme si tady rozdíl ...¹¹⁶

V prvním příkladu se mluvčí dopouští zcela zjevné, důrazem na slovo *vás* podpořené dehonestace oponenta. Vyjadřuje, že tak nekompetentní osoba, jakou je jeho stávající protivník v debatě, mu nemůže nic nového sdělit. Obdobně snižuje kredit svého protivníka mluvčí v druhém případě (**možná, když budete třeba jednou, nedej Bože, premiérem, tak také budete vědět**) – uvádí, že protivník bude vědět to, co sám mluvčí ovládá, pokud se stane premiérem, verbálně ale vyjadřuje, že této možnosti se obává (**nedej Bože**), a dále naznačuje, že ani funkce premiéra by nebyla v případě oponenta zárukou, že skutečně tohoto vědění nabude (**možná...**). Třetí příklad ilustruje ironického užití hodnotícího adjektiva (My budeme první? **Á, výborně, výborně**), tedy rozporu mezi skutečným hodnocením situace (*implicatum*) a tím, co je řečeno (*dictum*).

V.II.1 Ironie – shrnutí

Nejčastěji se vyskytující tropos nám umožnil na analyzovaném vzorku sledovat užití postupů starověkých sofistů i varianty reakcí na užití ironie podle Kothoffa (o kterých jsme hovořili v kap. II.3). Nejčastěji oponenti reagovali na myšlené, tedy ve snaze vrátit debatu do vážné roviny. Po takové reakci mluvčí zpravidla chvatně navazují vlastní promluvou, aby zabránili dalšímu navázání protivníka na již řečené, tedy návratu do v ironického módu. Vzhledem k hostilnímu charakteru užití ironie není překvapením, že smích se v reakci na ironii neobjevil u žádného z aktérů debaty.

Dále nám ještě ironie odhalí další možnosti využití v kombinaci s dalšími tropy – především s nadsázkou.

V.III. Nadsázka

Nadsázka, tedy tropos řeči pracující s přeháněním, se často váže na další tropy a figury. Ve sledovaném vzorku se často vyskytuje užití nadsázky v kombinaci s metaforou,

¹¹⁵ Otázky Václava Moravce, 9.10.2005

¹¹⁶ Otázky Václava Moravce, 16.10.2005

resp. metafora s nadsázkou. Můžeme uvést za všechny jeden příklad takových výměn mezi hosty, zde i se značnou mírou hostilního užití:

moderátor

Tak pane Římane, já mám jeden speciální dotaz pro vás, který přišel mailem, **jak bude ODS chránit svůj symbol modrého ptáka proti ptačí chřipce**, jestli **nedopadne stejně jako husy v Turecku?**¹¹⁷

MŘ

Tak na to mohu odpovědět jediné tak, že **modrý pták je proti ptačí chřipce imunní**.

moderátor

Tak uvidíme už během příštích voleb. [*ironie – kognitivní posun*]

MŠ

Já naopak si myslím, **jestli on skutečně není rezistentní, ale jestli tu nemoc neroznáší--**

moderátor

=**Tak to by byl teda světový objev**, pokud by se ukázalo, že za ptačí chřipku ... [*opět ironie*]

Na výše uvedeném příkladu jsme mohli pozorovat užití nadsázky, metaforu a nadto i ironie v krátkém časovém úseku. Moderátor vybral z došlých dotazů absurdní otázku diváka obsahující metaforu (... **jak bude ODS chránit svůj symbol modrého ptáka proti ptačí chřipce**...) a nechal debatu rozvinout v ironickém tónu. Oslovený aktér v tomto tónu pokračoval a na ironii navázal i další účastník debaty, na jehož výpověď reagoval ironickým užitím hodnocení, tentokrát nikoli adjektivem, ale nadsázkou (**Tak to by byl teda světový objev**...).

Užití nadsázky v ironii může posilovat rozpor mezi řečeným a míněným. Obdobným příkladem může být např. vstup moderátora do ironické výměny uvedené v jednom z úseků uváděných výše:

...

DR

Pane hejtmane, od vás?

¹¹⁷ Nedělní partie, 16.10.2005

PB

Zjevně to fakt nevíte. Prostě--

----- [moderátor vstupuje PB do řeči]

moderátor

=To já bych se rád dozvěděl, pane místopředsedo, a pan ministr nebude zlobit, jinak bude vyveden.

DR

No, pane redaktore!

moderátor

Ne, to já přistoupím na brutální metodu, že kdo nebude odpovídat na otázky, bude vyveden!

Moderátor použil termínu zlobit, který bychom zasazovali spíše do diskursu spjatého s rodičovstvím, dětmi apod. Příklad tedy opět technicky pracuje s nepřístojností – s použitím neočekávaného termínu, který je v nesouladu se situací. Dále pohrozil osobě s vysokým statutem (ministru zdravotnictví) vyvedením (kterýžto akt bychom spojovali s diskursem policejním, např. v souvislosti s výtržnostmi na veřejném místě apod.), čímž ji verbálně degradoval – můžeme předpokládat, že případné pobavení by zde vzniklo na základě vzniku pocitu nadřazenosti. Z ministrovy reakce (No, pane redaktore!) je zjevné, že jej moderátorova pohrůžka zaskočila, a to přesto, že právě tento politik s nadsázkou pracoval v analyzovaných pořadech hojně (za všechny můžeme uvést několik vět z jediné výpovědi, v níž užil následujících termínů: viceprezidentka komory **vyprávěla** ... něco záměrně někde prostě **zašantročila doslova** ... **Byla** dokonce včera za to představenstvem velmi **zježděna**, že dělá mediální kampaň). Moderátor sice zjevně necítí potřebu se za vyřčené omlouvat, ale svůj výrok označuje v nadsázce jako brutální (případně, byť velmi nepravděpodobně vyvedení ministra by jistě nebylo skutečně brutální, ale termín vyjadřuje, nakolik by samotný akt byl bezprecedentní). Do jisté míry tak svůj předchozí výrok užitím další nadsázky zjemňuje. Obdobné užití můžeme sledovat i na dalších případech; moderátor často užívá nadsázky (někdy opět v kombinaci s dalšími tropy) s cílem přimět hosta ke kázni (k odpovědi na otázku, neskákání do řeči, ukončení toku řeči apod.) jinak než přímým apelem:

1.

moderátor

Ale teď to vypadá tak, že jste chytil nemoc Miroslava Kalouska, že to teď tady budete řídit vy--¹¹⁸

2.

moderátor

=Ale vy si tady, vy si tady můžete pak vzít velký prostor, **stejně, to tady dělá každý politik. Skákám i ministru financí, dovolte mi, když cítím zapotřebí dát vám doplňující otázku, abych ji dal.**

Dovolíte?¹¹⁹

3.

moderátor

Ne, možná byste mi totiž oba udělali radost, pokud vy byste na chvíli, pane hejtmane, **nepoužíval slovo nemocnice** a David Rath, **pokud by na chvíli nepoužíval slovo ODS**, protože=

DR

=Víte, pane redaktore=

moderátor

=Ne, pane ministře, tiše.

Zejména vyjádření **stejně, to tady dělá každý politik** naznačuje, že sám moderátor považuje své kontinuální snahy o udržení klidu ve studiu za marné. Jelikož si je zřejmě vědom, že tradiční apely by nebyly úspěšné, používá méně tradičních obrátů, a humornou nadsázkou je zjemňuje. Osobě s vysokým statutem (ministři) řekl **tiše**, tedy užil výzvy, kterou běžně adresují pouze dospělí dětem, skákání do řeči (porušující především maximy taktu a velkorysosti) ospravedlnil zdůvodněním, že tak činí u všech bez rozdílu (**skákám i ministru financí**).

V.III.1 Nadsázka – shrnutí

Nadsázka se zpravidla v delších slovních výměnách prolíná s dalšími tropy, nejčastěji (což je ovšem dáno tím, že jde o tropy nejčastěji se vyskytující) s metaforou, metonymií a ironií. Pokud stojí samostatně, je často užívána ke zlehčení případných ostřejších sdělení, od apelu až ke skutečnému verbálnímu útoku. Ačkoli zde již nebudeme další příklady uvádět,

¹¹⁸ Otázky Václava Moravce, 23.10.2005

s nadsázkou se pro její časté užití zřejmě setkáme i v následujících příkladech z analyzovaného vzorku v dalších kombinacích.

V.IV. Synekdocha

Označování části celkem a naopak je v naší řeči stejně časté jako metaforické vyjadřování. V politickém diskursu se běžně hovoří o opozici, socialistech, o tom, že ministerstvo, vláda a další státní instituce zaspaly, nekonaly apod. To se přirozeně odráží i ve výpovědích v televizních debatách, většinou jde o synekdochy z hlediska humoru nefunkční. Obdobně jako další tropy se synekdocha spojuje především s nadsázkou, jako je tomu v tomto případě:

moderátor

Vláda, která, která se opírá o různé **opilce**¹²⁰, o **přeběhlíky** a podobně.

Zde mluvčí označuje jistou částí (charakteristikou jistých poslanců) celek (Poslaneckou sněmovnu). Moderátor, stejně jako každý, kdo synekdochu užívá, počítá s jistou mírou implicitnosti svého výroku, v tomto případě s tím, že aktéři i diváci se orientují na politické scéně i její historii natolik, aby si v nabízeným denotátům vytvořili příslušné konotace.

Bez spojení s některým dalším tropem nebo technikou je synekdocha z hlediska humoru podstatně méně vhodná jako prostředek jazykové komiky než výše uvedené tropy. Další příklady užití synekdochy k vytvoření „komična“ se ve sledovaném vzorku nevyskytly.

VI. Smích a „vtipné“ v televizní politické debatě

VI.I Smích, úsměvy a verbální reakce na ně

Hlasitý smích v poměrně přísně institucionalizovaném prostředí televizního studia by byl nepřístojným jevem, vyskytuje se zřídka. Častěji se na rtech aktérů objevují úsměvy, ale také ironická pousmání, úšklebky apod., tedy prostředky nonverbální komunikace, kterým se z důvodů uváděli v teoretické části, nebudeme věnovat (pouze můžeme poznamenat, že jeden

¹¹⁶ Otázky Václava Moravce, 30.10.2005

z českých politiků se usmívá na své oponenty prakticky neustále – objektivně nelze odhalit, jde-li o záměr, každopádně tak u svých oponentů vyvolává časté protireakce [jak dokládají ukázky níže]). Podívejme se tedy na příklady verbálních reakcí na smích či úsměvy:

1.

IL

Symbolem spolupráce sociální demokracie a komunistů je pravidelné kontakty a pravidelné konzultace, které probíhají mezi sociální demokracií a komunisty. [BS se výrazně usmívá] Vy ironizujete naši mobilizaci, to je vaše právo, na rozdíl od vás, na rozdíl od vás, pane--¹²¹

moderátor

=Budete mobilizovat, pane místopředsedo, budete mobilizovat i před volbami?

IL

Pardon, na rozdíl od vás, pane ministře. my považujeme komunisty za hrozbu. Vy se tomu smějete, my se toho bojíme a ...

...

IL

Bude to, nepochybně to jedno z témat být musí, protože buď nám vadí, že se zde formuje rudočervená koalice, nebo nám to nevadí. Panu ministrovi s jeho ironickým úsměvem na rtech to nevadí, on si zřejmě nepamatuje, čeho všeho komunisté schopni jsou a je připraven pokračovat v té spolupráci, která již existuje. ...

2.

JK

... Kdyby byl systém takový, že alespoň část teď daní bude na principu zásluhovosti, to znamená, strpíme průmyslovou zónu, vybudujeme komunikaci, infrastrukturu a zvýšíme podíl na--, podíl daní vybraných na našem území a část nám z toho zůstane, tak ty obce by měly samy na řešení vodovodu. Samozřejmě solidarita a jisté přerozdělování, s tím já souhlasím, s tím já souhlasím.¹²²

¹²⁰ Synekdocha „opilci“ zde symbolizuje poslance Kotta, který proslul svými potížemi s alkoholem Viz např. Do osudu země už zasáhl i alkohol. zdraví i vyšetřování. *iHNed* [online]. 13.5.2005 [cit. 2006-05-01]. Dostupný z WWW: <[http://ihned.cz/index.php?p=001000&m=d&article\[id\]=18360140](http://ihned.cz/index.php?p=001000&m=d&article[id]=18360140)>.

¹²¹ Otázky Václava Moravce, 2.10.2005

¹²² Nedělní partie, 27.11.2005

moderátor

Proč se tomu smějete, pane poslance?

MK

Protože to jsou, jak to říct, řekl bych velmi naivní představy, ...

3.

moderátor

Pánové, to by mě teda zajímalo, čemu se smějete tady celou dobu.¹²³

Na smích a úsměv tedy oponent nebo moderátor reagují obdobně jako v případě metafory – reagují primárně právě na něj, nikoli na případnou výpověď nebo její části. Ani v jednom ze sledovaných případů se ke smíchu nebo úsměvu nepřipojili, vždy reagovali hostilně, případně vedeni snahou přimět protivníka k návratu do vážné roviny. Často tak činí požadavkem na vysvětlení, proč se oponent směje, a reakcí, která je v souladu s již několikrát zmiňovanou radou Gorgia a Aristotela, tedy vyjadřují pohoršení nad oponentovým smíchem a reagují na něj vážným popisem předmětu sporu (Panu ministroví **s jeho ironickým úsměvem na rtech** to nevadí, on si zřejmě nepamatuje, čeho všeho komunisté schopni jsou).

V některých případech aktéři debaty dokonce sami upozorňují na to, že se smáli nebo usmívali, a to s cílem označit předchozí výpověď, argument apod. jako hodnou zasmání, pousmání apod., tedy snížit její kredibilitu.

moderátor

... Co je podle vás pravděpodobnější, že komunisté ještě posílí svoje pozice, nebo že budou zákonem donuceni třeba aspoň k tomu, aby se přejmenovali, pane Grebeníčku?¹²⁴

MG

Já jsem se ted' zasmál, ale bylo to úplně spontánní, živelné, tak jako celý můj vstup do politiky i po roce 89, po listopadu 89. **Ano. já se přiznávám**, že to bylo víceméně živelné, ale hlavně, hlavně jsem chtěl, abych se podílel na tom, že dostane prostor skutečná svoboda,¹²⁵ ... Ale vaše otázka byla naprosto jednoznačná, já se domnívám, že ve chvíli, kdy Komunistická strana Čech a Moravy posílila své pozice, a já jsem dokonce měl pocit, že už je to tak dobře zakořeněný politický subjekt, že se můžu

¹²³ Nedělní partie, 2.10.2005

¹²⁴ Nedělní partie, 13.11.2005

¹²⁵ Uvedená výpověď MG byla pro lepší orientaci čtenáře krácena.

vzdálit a dát to těm-- té mladší garnituře, **tak prostě je to skoro hloupost**. Já, jestli jsem ...

Určitou obdobou je pak ta varianta, kdy aktéři upozorňují na to, že oponentova argumentace je humorná, vtipná, hodná zasmání apod., opět s cílem výpověď i protivníka zdiskreditovat. Tyto případy však již zařadíme do další kategorie.

VI.I Subjektivně humorné – aktéři

Nemůžeme samozřejmě nahlížet do nitra účastníků televizních debat a uvádět, kterou situaci cítili jako humornou. Musíme se spolehnout na verbální vyjádření toho, že některý výrok, argument apod. pocítují jako vtipný. Uveďme nejprve několik příkladů takových vyjádření:

1.

VT

Tohle je legrační, pane ministře. Vy dobře víte, a sám jste podepsal dopisy, kterými jste uložil konsolidační agentuře, aby svoje aktiva připojila k akciím fondu ...¹²⁶

BS

Ano, pane předsedo, ale já nezpochybňuji privatizaci, vy zpochybňujete ...

VT

... Do té komise byla za konsolidační agenturu jmenována jediná osoba, a to výslovně bez hlasovacího práva a od toho okamžiku, pane ministře, a vy to dobře víte, je to **docela legrační**, jak se pokoušíte odvést pozornost od účasti vás a vašich lidí v téhle kauze...

2.

PN

No, tak já si myslím, že pokud by se jednalo o českého občana, já--, **je hezké, že pan poslanec úsměvně kýve**, ale já si myslím, že se shodneme v jedné věci...¹²⁷

3.

¹²⁶ Otázky Václava Moravce, 30.10.2005

¹²⁷ Nedělní partie, 30.10.2005

BS

Osmnáct miliard, **to je úsměvné.**¹²⁸

4.

VJ

Já bych nebyl tak spontánní a dramatický jako pan poslanec, **mně to připadá úsměvné**, protože mně připadá zvláštní, já bych to přirovnal jako, když chci sklízet jabka v únoru, víte. Pane poslanče, promiňte, ale ...¹²⁹

5.

JP

Nebyl to poslanec z ODS, já ho nechci jmenovat, ale **byla to velmi úsměvná definice**, která říkala, co je víceméně chodník, ale my isme nakonec chtěli...¹³⁰

V uvedených příkladech aktéři debaty označují jako humorné (úsměvné, legrační apod.) výpovědi oponenta s cílem snížit její, potažmo jeho kredibilitu. Jde tedy o užití shodné s „doznáním“, že se smáli, jak bylo uvedeno v předchozí podkapitole. Ačkoli humornost, smích, komično vnímáme ve fatické komunikaci jako spíše pozitivní, a stejně tak kladně hodnotíme vlastnost „smysl pro humor“, v kontextu (mediované) politické debaty je užití označení spjatého s humorem zpravidla hostilní (... **je hezké, že pan poslanec úsměvně kýve...**; ...vy to dobře víte, je to **docela legrační**, jak se pokoušíte odvést pozornost od účasti vás a vašich lidí v téhle kauze...)

Výjimku tvoří druhá kategorie, a to užití humoru s cílem zjemnit, odlehčit vlastní předchozí výrok, zpravidla argument, který pracoval s nadsázkou. Její vyznění je v tom případě až omluvné, a vyúsťuje k navrácení debaty do vážné roviny:

JP

Možná na tu, na ta, na ten přival otázek zase pana místopředsedy, **že jsem si dovolil zareagovat trošku žertem**, já bych především chtěl říci, že mě to mrzí celá situace a chtěl bych také říci, že chápu lékaře...¹³¹

Obdobné užití jsme viděli právě v kapitole o nadsázce.

¹²⁸ Nedělní partie, 11.12.2005

¹²⁹ Nedělní partie, 13.11.2005

¹³⁰ Otázky Václava Moravce, 27.11.2005

¹³¹ Otázky Václava Moravce, 9.10.2005

VI.II Subjektivně humorné – příjemce

V závěrečné kategorii uvedeme několik příkladů výroků, které sám autor této práce vnímal jako subjektivně vtípné. Na níže uvedených příkladech můžeme vysledovat postupy popisované v kap. II (nepřístojnost, kognitivní posun, nadřazenost apod.); každý čtenář ale může číst uváděné příklady zcela volně a podílet se tak na vzniku humorného sdělení. Z tohoto důvodu v těchto ukázkách nejsou graficky odlišeny části promluv.

1.

JZ

Česká republika, a v tom určitě najdeme shodu, mimochodem těch neshod zase není tolik, jak ten váš příspěvek implikoval, a možná se dostaneme k tomu, kde jsou shody--¹³²

moderátor

=No, počkejte, až ještě, až ještě začnu rušením ambasad.

JZ

... ale ...

moderátor

... a zastupitelských úřadů.

2.

DR

To by bylo docela zajímavé, kdyby Senát složený z poslanců ODS--¹³³

moderátor

=Tam jsou senátoři.

...

moderátor

Proč to ale nebylo uvedeno v tom faxu? V tom má Petr Bendl pravdu. V tom faxu, kdybyste toto napsal: „Milý pane--

DR

¹³² Otázky Václava Moravce, 16.10.2005

¹³³ Otázky Václava Moravce 04.12.2005

=Já jsem napsal, pane redaktore, já jsem napsal normálně=

moderátor

=předsedo, nestíhám, protože nerad běhám mezi Senátem a sněmovnou.“

3.

moderátor [*představuje předsedu KDU-ČSL v době, kdy tento čelil žalobě ze strany předsedy KSČM*]
A předseda komunistické, tedy předseda KDU-ČSL, už to vypadalo jako koaliční spojení, předseda KDU-ČSL Miroslav Kalousek. I vám přeji hezké dobré poledne. Vítejte.¹³⁴

4.

CS [*člen KDU-ČSL hovoří o variantách členství Turecka v Evropské Unii*]

... A podle mého názoru ta vyjednávání ukáží, zda je možné manželství nebo partnerství. Podle mě to skončí u partnerství.¹³⁵

moderátor

Registrovaného?

CS

Nebude zákon.

5.

moderátor

Ne, já se vás, to já tuším a vím samozřejmě jako bystrý chlapec-¹³⁶

DR

Ne, já vám=

Václav MORAVEC, moderátor

=Ne, to vy mi řekněte, co si vy myslíte o Senátu, prosím pěkně-

DR

To, co si o něm myslí drtivá většina občanů, mimochodem Senát je=

¹³⁴ Otázky Václava Moravce, 20.11.2005

¹³⁵ Otázky Václava Moravce, 16.10.2005

¹³⁶ Otázky Václava Moravce, 4.12.2005

moderátor

Tento pořad trvá dvě hodiny, můžete mi říci, co si vy osobně myslíte o Senátu?

VI.III Smích a „vtipné“ v televizní politické debatě – shrnutí

Jak jsme se snažili demonstrovat na uvedených příkladech, verbální vyjádření smíchu, stejně tak jako označení určitého subjektu, argumentu, promluvy apod. jakožto vtipného je zpravidla užíváno s cílem ji či jej zdiskreditovat, dehonestovat. Výjimkou je užití takového označení s cílem zjemnit, odlehčit vlastní výrok, zpravidla argument, který pracoval s nadsázkou. V takovém případě je zpravidla vedeno snahou navrátit debatu do vážné roviny.

Na smích a úsměv aktéři debaty reagují obdobně jako v případě některých tropů, tedy primárně na něj, a to hostilně. Často tak činí požadavkem na vysvětlení, proč se oponent směje, tedy v souladu s Gorgiovou a Aristotelovou poučkou reagovat na vážnost humorem, na humor vážností.

VI. Závěr – humor v současné televizní politické debatě

Cílem praktické části bylo odhalit, zda, případně jak, užívají čeští politici humor. Soustředili jsme se pouze na humor verbální, přesto nám analyzovaný vzorek nabídl řadu příkladů, na nichž jsme mohli sledovat všechny jevy, techniky a jazykové prostředky humoru popisované v teoretické části práce. Prvním závěrem analýzy tedy je, že v diskursu televizních politických debat se humor vyskytuje, užívají je všichni jejich aktéři – politici i moderátoři.

Prvním ze sledovaných jevů bylo užití tropů, tedy metafory a metonymie, ironie, synekdochy a nadsázky. Z analyzovaného vzorku vyplývá, že charakter politického projevu se posunuje od odborného/administrativního ke stylům dramatickým a poetickým – jazykový projev politiků je řečnickými ozdobami, tropy a figurami, značně obohacen. Nejvíce se v promluvách vyskytují metafory a metonymie, a to nejen ty, které běžně užíváme ve fatické komunikaci, ale i příznakové. Užitá metafora (nejde-li o zmiňovaný příklad, kdy metaforu pro její běžné užití v dané souvislosti již jako tropos nevnímáme) vybočuje z projevu a vytváří jistou míru potenciální nesrovnalosti (inkongruence), čímž vytváří podmínky pro vznik jazykové komiky. V příjemci nemusí nutně vyvolávat pocit pobavení, ale vzbuzuje jeho pozornost, což dokládají aktéři debat ve sledovaném vzorku tím, že z oponentovy promluvy obsahující metaforu či metonymii reagují právě na tu metaforu/metonymii, a často ji i ve své replice opakují. Takovým opakováním nepřímou upozorňují na užití nepřístojných slov

soupeřem – tedy přeneseně reagují na zlehčování vážností, a to poukazováním na nepatřičné vyjadřování soupeře. Metafory tedy vytvářejí „skuliny“ textu vybízející k interpretaci, respektive k reinterpretaci oponentovy argumentace.

Jazyková komika postavená na užití metafory/metonymie je v některých případech bezpříznaková, obvykle však hostilní, s cílem zesměšnit, dehonestovat protivníka nebo snížit hodnotu jeho výpovědi. Děje se tak přirovnáním argumentu, subjektu nebo protivníka samotného k něčemu, co požívá ve společnosti obecně nízký status.

Dalším jevem, jehož opakování bylo možné zaznamenat, je modifikování metafor, zasazování běžných metafor do politického diskursu s určitou mírou úpravy. Zařazením nového, nečekaného prvku do známého přirovnání se opět vytváří předpoklad pro vznik nepřístojnosti, a tím i humoru. Nejčastěji se vyskytujícím jevem je tedy rozpor mezi očekávaným a realizovaným významem. Zjištění by tak hovořila ve prospěch dvou sociálních teorií humoru – teorie nepřístojnosti a teorie nadřazenosti.

Politická debata je intertextovým žánrem. Nejen při přirovnáních odkazují aktéři debaty na jiné texty. Aktéři debat ve sledovaném vzorku odkazují na tři typy textů; z hlediska humoru mají potenciál aluze ve formě narážky, parafráze nebo parodie a explicitně vyjádřené, především ironické aluze na všeobecně známá díla. Možnosti aluzí vytvářet komiku jsou poměrně omezené, podmínkou vzniku komiky je úspěšné dekódování díla, na které autor promluvy odkazoval.

Tropem s největším potenciálem pro vznik komiky je ironie. V konfliktním prostředí televizní politické debaty bylo časté užití ironie možné předpokládat a z kvantitativního hlediska se tento předpoklad na analyzovaném vzorku jednoznačně potvrdil. Je nejčastějším způsobem opoziční reakce na záměr autora sdělení. V případě, že čtenář ironii rozezná, její víceznačnost mu nabízí různých varianty interpretace: aktéři politických debat ve slovním střetu volí tu variantu, která nejvíce poškodí oponenta. Činí tak i moderátoři, mj. při snaze uklidnit hosty nebo je přimět ke kázní. V takovém případě se často obrací na diváky s ironickými sděleními na adresu aktérů, což může evokovat funkci „třetího“ při vyprávění hostilních anekdot ve Freudových teoriích vtípu.

Ve vztahu moderátor-politik i politik-politik je možné vysledovat reakci na vážnost ironií a naopak. Při verbálních apelech ze strany moderátora hosté buď na výzvy nereagují a pokračují ve slovní výměně s oponentem, nebo vracejí debatu do vážné roviny, často se snahou si zachovat tvář nebo své jednání ospravedlnit, případně na ironii reagují v ironickém tónu. V obou případech nejčastěji oponenti reagovali na myšlené, tedy ve snaze vrátit debatu do vážné roviny. Po takové reakci mluvčí zpravidla chvatně navazují vlastní promluvou, aby

zabránili dalšímu navázání protivníka na již řečené, tedy návratu do v ironického módu. Vzhledem k hostilnímu charakteru užití ironie není překvapením, že smích se v reakci na ironii neobjevil u žádného z aktérů debaty.

Ironie se často spojuje s dalšími tropy, zejména s nadsázkou; tímto spojením aktéři posilují rozpor tím, co míní, a tím, co říkají. Nadsázka pak působí jako katalyzátor vzniku nepřístojnosti. Je však užívána, zpravidla stojí-li samostatně, i ke zlehčování jinak značně hostilních výroků: od apelu až ke skutečnému verbálnímu útoku. Toto užití je příznačné pro moderátory.

Synekdocha se ve sledovaném vzorku objevovala poměrně často, většinou však jde o synekdochy z hlediska humoru nefunkční. Obdobně jako další tropy se synekdocha spojuje především s nadsázkou.

Přirozená reakce na humor, tedy smích, by v institucionalizovaném prostředí televizní debaty byl nepřístojným jevem, vyskytuje se zřídka. Úsměv, přirozenou součástí nonverbální komunikace, používají aktéři debat pochopitelně častěji. Na smích a úsměv další aktéři reagují obdobně jako u metafor, tedy právě na něj, nikoli na případnou výpověď nebo její části. K úsměvu oponenta se mluvčí nikdy nepřipojují, vždy reagují hostilně, případně vedení snahou přimět protivníka k návratu do vážné roviny. Často tak činí požadavkem na vysvětlení, proč se oponent směje.

V některých případech aktéři debaty sami upozorňují na to, že se smáli nebo usmívali. Při analýze jsme spoléhali na verbální vyjádření toho, že aktér vnímá situaci, argument apod. jako subjektivně vtipnou. Činí tak zpravidla s cílem označit výpověď oponenta jako hodnou zasmání, pouasmání apod. s cílem snížit její kredibilitu. Aktéři též v případně sami upozorňují na to, že oponentova argumentace je humorná, vtipná, hodná zasmání apod., opět s cílem výpověď i protivníka zdiskreditovat. Mluvčí označují jako humorné výpovědi oponenta s cílem snížit její, potažmo jeho kredibilitu. Jde tedy o užití popisu smíchu jako nástroje pro diskreditaci protivníka.

Užití humoru v televizní politické debatě je tak primárně hostilní. Na verbální útok humorem reagují aktéři debat zpravidla snahou o návrat hovoru do vážné hladiny, případně užijí obdobného prostředku verbálního humoru jako protivník a až následně svou výpověď uzavřou ve vážném tónu tak, aby oponent nemohl na svou původní vtipnou výpověď dále navazovat. Humor je tedy zpravidla užíváno s cílem protivníka zdiskreditovat, dehonestovat. Výjimkou je užití humoru s cílem zjemnit, odlehčit vlastní předchozí výrok. Takové užití pak opět vyústí k navrácení debaty do vážné roviny.

V agonální, konfliktní rétorice televizních politických debat je humor zbraní, kterou aktéři provádějí výpady, a vážnost štítem, které je odrážejí.

English Summary

The work aims at the usage of the verbal humour in mediated political debates, with stress on the temporary television debates periodically broadcasted both by the Czech commercial and public service stations.

In the first chapter, the author turns to the concept of rhetoric; thus offers a historical excursion into the ancient Greece and Rome. He does so in an effort to show the surprising recency of the theories of the ancient sophists - teachers of oratory and rhetoric. Due to the character of the thesis, the author concentrates on those parts of the works of the ancient authors (above all of Aristotle, Gorgias and Cicero) which can be used in the temporary political discourse, and, particularly, those that deal with humour. He also mentions the first critics of the rhetoric, represented by Plato.

The second chapter is fully dedicated to humour. The author reports about the complexity of the term “humour” and offers a brief explanation of the theoretical approaches to laughter and smiling. The core of the chapter describes the four basic social theories of humour – the Incongruity Theory, the Superiority theory (Conflict theory), the Theory of Relaxation and Sigmund Freud’s approach to humour. The author also uses the selected works of contemporary academics to prepare a basis for his later analysis.

The third chapter starts with the explanation of the term discourse and the possible approaches to its analysis. After a following brief overview of the history of political debates, the author moves to the topic of political discourse and to the roles of debates in today’s politics. He is mentioning the role of contemporary sophists - 'spin doctors' and Public Relations practitioners, but stressing the active role of recipients in the decoding of texts. Author introduces the selected academics who contributed to the theories of text decoding: above all Roland Barthes, John Fiske and John Hartley, in order to describe the act of semiotic resistance - the process of active reading. These theories are particularly important to mention as Hartley’s concept of “gaps” (spaces opening the text to active reading) argues that these gaps are the expressions using metaphors, methonymy, synekdoche, irony and other tropes and language resources that are able to produce verbal humour. As the topic of the diploma thesis is humour in the contemporary political debates, this concept is inevitably important for this work and its outcomes are applied at the analyzed sample.

However, the author is convinced that the approach to the political debates as to texts is insufficient; they have to be approached as discourses (discourse is meant as the Foucaultian historical “a priori”, forecoming the constructed reality, identity and subjectivity). Therefore,

the method used for their analysis in the applicable part of the thesis must be a discursive, not a textual analysis; the author will use the Rhetorical Analysis.

Based on the Discourse Analysis proposed mainly by Potter and Wetherell, the Rhetorical Analysis was introduced and used, above all, by Billig. The method seeks the very intentions of the author of an utterance, focusing on what is **not** being expressed. The description of this method of analysing discourse is the content of the fourth chapter.

Within the four theoretical chapters, the work deals with the theoretical background needed for the analysis done within the practical part of the diploma thesis. Combined with the Rhetorical Analysis, a selected sample of television political debates was analyzed in order to reveal if and how humour is used by the participants of the television political debates. The analysis was focusing on the verbal aspects of humour; the nonverbal elements, due to the method used and the goals of the work, were omitted. However, the sample offered a wide selection of utterances that included all the phenomenons of the verbal humour and rhetorical figures that were introduced within the theoretical chapters. The participants use tropes (methonymy, metaphor, irony, hyperbole) either in order to directly attack the oponent or arguments or to soften a hostile expression; both this patterns of usage are common to both politicians and moderators. The tropes are usually combined with one another or modified in order to enhance the qualities of a particular trope. Laughter is very rare in the discourse of mediated political debates; smiling and facial expression of amusement are more frequent as they are a usual part of nonverbal communication. As the analysis focuses only on the verbal aspects of humour, only the verbal expression of laughter or smiling was traced (as "I had to laugh now"). The usage of such expressions is primarily hostile; the oponents, than, react usually in a likewise hostile manner with the aim of diverting the debate back to a serious level. This kind of reaction is common in the debates – the participants usually try to stop their oponent's hostile attempts by using own witty remark followed by a serious utterance.

The general outcome of the analysis is that humour an integral part of contemporary czech political discourse of the television political debates. The usage of humour is primarily hostile, with seriousness serving as a shield against the wit.

Použitá literatura

- ADORNO, Theodor W. Freudian Theory and the Pattern of Facist Propaganda. In GÉZA, Róheim (ed.). *Psychoanalysis and the Social Sciences*, vol. III. New York: International Universities Press, 1950.
- AJZEN, Icek; FISHBEIN Martin. *Understanding Attitudes and Predicting Social Behavior*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1980. 278 s.
- AKENSIDE, Mark. *The Pleasures of Imagination*. 3. vyd. London: Fisher Rare Book Library, 2002.
- APTE, Mahadev L. *Humor and Laughter: An Anthropological Approach*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1985
- ARISTOTELES. *Poetika*. Praha: Svoboda, 1996. ISBN 80-205-0295-5. 226 s.
- ARISTOTELES. Rétorika. In KŘÍŽ, A. (ed., překl.) *Rétorika, Poetika*. 2. vyd., 9. vyd. Praha: Rezek, 1999. ISBN 80-86027-15-5. 555 s.
- ARISTOTELES. *Topiky*. ČSAV: Praha, 1975, 295 s.
- ATTARDO, S. Violation of Conversational Maxims and Cooperation: the Case of Jokes. In *Journal of Pragmatics*, c. 19, 1993. ss.537-558.
- BAIN, Alexander. *The Emotions and the Will*. 2. vyd., London, 1865
- BARTHES, Roland. *The Pleasure of the Text*. Hill and Wang, 1975. ISBN 0374521603. 80 s.
- BERGER, Peter L.; LUCKMANN, Thomas. *Sociální konstrukce reality: pojednání o sociologii vědění*. 1. vyd. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 1999. ISBN 80-85959-46-1. 214 s.
- BERGSON, Henri. *Smích*. 1. vyd. Praha: Naše vojsko, 1993. ISBN 80-206-0404-9. 91 s.
- BILLIG, Michael. 'Prejudice, categorization and particularization: from a perceptual to rhetorical approach'. *European Journal of Social Psychology*. 1985, no. 15, s. 79-103.
- BILLIG, Michael. *Arguing and Thinking*. 2. vyd. Cambridge: Press Syndicate of the University of Cambridge. 1987. ISBN 0-521-56159-0
- BILLIG, Michael. *Ideology and Opinions*. 1. vyd. London: Sage, 1991. ISBN 0-8039-8332-8 Pbk
- BILLIG, Michael. *Laughter and Ridicule: towards a social critique of humour*. London: Sage, 2005.
- BILLIG, Michael. Political Rhetoric. In *Handbook of Political Psychology*. ed SEARS, D.O.; HUDDY, L.; JERVIS, R. Oxford University Press, 2003.

BRYMAN, Alan. *Social Research Methods*. New York: Oxford University Press, 2004. ISBN 019-926446-5. 592 s.

BURKE, Kenneth. The Rhetoric of Hitler's 'Battle.' In *The Philosophy of Literary Form: Studies in Symbolic Action*. 3. vyd. Berkeley: University of California P, 1973. s. 191-220.

BURTON, Graeme; JIRÁK, Jan. *Úvod do studia médií*. 1. vyd. Brno: Barrister & Principal, 2001. 392 s. ISBN 80-85947-67-6

COULSON, Seana. What's so funny: Conceptual Blending in Humorous Examples. In HERMAN, V. (ed.) *The Poetics of Cognition: Studies of Cognitive Linguistics and the Verbal Arts*. Cambridge University Press, v tisku.

CURTIUS, Ernst R; TRASK, Willard R. *European literature and the Latin Middle Ages*. London: Routledge and Kegan Paul, 1979.

ČMEJRKOVÁ, Světlá. Mediální rozhovor jako žánr veřejného projevu. In ČMEJRKOVÁ, Světlá, HOFFMANOVÁ, Jana. *Jazyk, média, politika*. 2003. Praha: Academia, 2003. s. 80-115. ISBN 80-200-1034-3.

ČMEJRKOVÁ, Světlá. *Reklama v češtině, čeština v reklamě*. Praha: Leda, 2000. ISBN 80-85927-75-6. 258 s.

ECO, Umberto. *Meze interpretace*. Praha: Karolinum, 2004. ISBN 80-246-0740-9. 332 s.

EKMAN, Paul; FRIESEN, V. Wallace. *Unmasking the human face: A Guide to Recognizing Emotions from Facial Expressions*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-hall, 1975.

FAIRCLOUGH, Norman. *Media Discourse*. London: Edward Arnold, 1995.

FIALA, P.; SCHUBERT, K. *Moderní analýza politiky*. Brno: Barrister & Principal, 2000. ISBN 80-85947-50-1.

FILON Alexandrijský. *On the Cherubim. The Sacrifices of Abel and Cain. The Worse Attacks the Better. On the Posterity and Exile of Cain. On the Giants*. 2 vyd. London: Loeb Classical Library, 1929. ISBN 0-674-99250-4. 512 s.

FILON ALEXANDRIJSKÝ. The Worse Attack are the Better. In *The Works of Philo: Complete and Unabridged, New Updated Edition*. Hendrickson Publishers, 1994. 0943575931. 944 s.

FISKE, John. *Understanding Popular Culture*. Boston: Unwin Hyman, 1989. 206 s.

GILL, Rosalind. Discourse Analysis. In BAUER, Martin Bauer; GASKELL, George (eds.): *Qualitative Researching with Text, Image and Sound: A practical handbook*. London: Sage Publications, 2000. ISBN 07619 6480 0. ss. 172-190.

GIORA, Rachel. On the Cognitive Aspects of the Joke. *Journal of Pragmatics*. 1991, vol. 5, no. 16, ss. 465-485.

- GRICE, H. Paul. Logic and conversation. In COLE, Peter; Morgan, J. L. (eds). *Syntax and semantics: Speech acts*. 1975, vol. 3. ISSN 9683101704.
- HABERMAS, Jürgen: *Strukturální přeměna veřejnosti*. Praha: nakladatelství Filozofického ústavu AV ČR, 2000. ISBN 80-7007-134-6. 418 s.
- HALL, Stuart; HOBSON, Dorothy; LOWE, Andrew; WILLIS, Paul (eds.). *Culture, Media, Language*. London: Routledge, 1991. ISBN: 0415079063. 320 s.
- HARTLEY, John. Encouraging Signs: television and the power of dirt, speech and scandalous categories. In ROWLAND, Walter; WATKINS, Brian (eds.). *Interpreting Television: current research perspectives*. Beverly Hills: Sage, 1984. ss.119-141.
- HOBBS, Thomas. *Human Nature and DeCorpore Politico*. Oxford University Press USA, 1994. ISBN 019283682X.
- HOFFMANOVÁ, Jana. Veřejné projevy v Poslanecké sněmovně: humorný konflikt a konfliktní humor. In ČMEJRKOVÁ, Světlá, HOFFMANOVÁ, Jana. *Jazyk, média, politika*. 2003. vyd. Praha : Academia, 2003. s. 40-79. ISBN 80-200-1034-3.
- ISOKRATES. *Antidosis*. London: Loeb Classical Library, 1968
- JEFFERSON, Gail; SACKS, Harvey; SCHEGLOFF, Emanuel A. Notes on Laughter in the Pursuit of Intimacy. In Button, G.; Lee J.R.E. (eds.). *Talk and Social Organization*. Clevedon, England: Multilingual Matters, Ltd., 1987. s. 152-205.
- JONES, Nicholas. *Sultans of Spin*. Vyd. není k dispozici. 1999. ISBN: 0575067322. 298 s.
- KEAT, Russel; WHITELEY, Nigel; ABERCOMBIE, Nicholas. *The authority of the Consumer*. London: Routledge, 1994. ISBN-0-415-08919-0
- KRAUS, Jiří. *Rétorika a řečová kultura*. Praha: Karolinum, 2004a. 184 s.
- KRAUS, Jiří. *Rétorika v evropské kultuře*. Praha: Academia, 1998. 182 s.
- KRAUS, Jiří. *Rétorika v dějinách jazykové komunikace*. Praha: Academia, 1981. 229 s.
- KONOPÁSEK, Zdeněk. Co znamená interpretovat text? In *Kvalitativní přístup a metody ve vědách o člověku - IV.: Vybrané aspekty teorie a praxe (Kvalitativní přístup ve vědách o člověku: Vybrané aspekty teorie a praxe)*. Olomouc: UP Olomouc, 2005 ISBN 80-244-1159-8. ss. 85-95
- KUHN, Thomas S. *The Structure of Scientific Revolutions*. 3. vyd. University Of Chicago Press, 1996. ISBN 0226458083. 226 s.
- LE BON, Gustav. *Psychologie davu*. Praha: Nakladatelství Kra, 1994. ISBN 80-901527-8-3, 159 s.
- McKENNA, George. *Media Voices: Debating Critical Issues in Mass Media*. Guilford, Conn.: Dushkin, 1982.

- McQUAIL, Denis: *Úvod to teorie masové komunikace*. 1 vyd. Praha: Portál, 1999. 447 s. ISBN 80-7178-714-0
- MEYROWITZ, Joshua. *No Sense of Place : The Impact of Electronic Media on Social Behavior*. Oxford University Press, 1985. ISBN: 019504231X pbk. 431 s.
- MOERMAN Michael. *Talking Culture: Ethnography and Conversation Analysis (Conduct and Communicational Series)*. University of Pennsylvania Press, 1988. ISBN 0812212460 Pbk
- MOLONEY, Kevin. *Rethinking Public Relations: The Spin and the Substance*. London: Routledge, 2000. ISBN 0-415-21759-8
- MORREAL, John, ed. *The Philosophy of Laughter and Humor*. Albany, NY: State University of New York Press, 1987.
- MOSCOVICI, Serge, NEMETH, Charlan. Minority influence. In NEMETH, Charlan. *Social psychology: Classic and contemporary integrations*. 1974th edition. Chicago: Rand McNally, [198-]. s. 217-249.
- NABI, Robin L. Discrete Emotions in Persuasion. In DILLARD, J.P.; PFAU, M. *The persuasion Handbook: Development in Theory and Practice*. London: Sage, 2002. ISBN 0-7619-2004-4. ss. 289-309
- NORRICK, Neal R. *Conversational Joking: Humor in Everyday Talk*. Indiana University Press, 1993. ISBN 0253341116.
- NORRICK, N. R. (2003). Issues in Conversational Joking. *Journal of Pragmatics*, vol. 9, no. 35, ss. 1333-1359.
- OLIVOVÁ, Věra. *Lidé a hry: historická geneze sportu*. 1. vyd. Praha: Olympia, 1979. 604 s.
- ORLICKÝ, Jan. *Záhady komična: teorie komična, vtipu, gagu a smíchu*. 1. vyd. Praha: Futura, 2003. ISBN 80-85523-93-0 262 s.
- PLATÓN. *Euthyfrón*. 1. vyd. Praha: Oikoymenh, 2003. ISBN 80-7298-062-9. 558 s.
- PLATÓN. *Gorgias*. 4. opr. vyd. Praha: Oikoymenh, 2000. 129 s.
- PLATÓN. *Platónovy spisy, svazek V*. Praha, OIKOYMENH, 2003. ISBN 80-7298-068-8.
- PLATÓN. *Sofistés*. Praha, Oikoymenh: 1995. 96 s.
- POSTMAN, Neil. *Ubavit se k smrti*. Praha: Mladá fronta, 1999. ISBN 80-204-0747-2 (brož.). 208 s.
- POTTER, Jonathan. Discourse Analysis and Constructionist Approaches: Theoretical Background. In RICHARDSON, J. T. E. (ed.) *Handbook of qualitative research methods from psychology and other sciences*. Leicester, PSB Books, 1996.

- POTTER, Jonathan., WETHERELL, Margaret. Analyzing discourse. In BRYMAN, A., BURGESS, B. (eds.). *Analyzing Qualitative Data*. London: Routledge, 1994.
- PROKOP, Dieter. *Boj o média: dějiny nového kritického myšlení o médiích*. Praha: Karolinum, 2005. ISBN 80-246-0618-6. 409 s.
- RAMONET, Ignacio. *Tyranie médií*. 1. vyd. Praha: Mladá fronta, 2003. ISBN 80-204-1037-6. 226 s.
- RAPLEY, Mark. 'Just an ordinary Australian': self-categorization and the discursive construction of facticity in 'new racist' political rhetoric. *British Journal of Social Psychology*. 1998, no. 37, s. 325-344.
- RASKIN, Victor. *Semantic Mechanisms of Humour*. Reidel: Dordrecht, 1985.
- SACKS, Harvey. *Lectures 1964-1965*. 1. vyd. Springer, 1989. ISBN 0792306244
- SACKS, Harvey; SCHEGLOFF, Emanuel A. A Simplest Systematics for the Organisation of Turn-Taking for Conversation. In *Language*, vol. 50., 1974. ss. 696-735.
- SPENCER, Herbert. The Physiology of Laughter. In *The Macmillans Magazine*, vol. 03, 1860.
- TAVE, Stuart M. *The amiable humorist; a study in the comic theory and criticism of the eighteenth and early nineteenth centuries*. Chicago: University of Chicago Press, 1960.
- VICKERS, Brian. *In Defence of Rhetoric*. 1988, ISBN 0198117914. 528 s.
- VLAŠÍN, Štěpán (ed.). *Slovník literární teorie*. Československý spisovatel: Praha, 1977. 471 s.
- VÝROST, Jozef; SLAMĚNÍK, Ivan. *Aplikovaná sociální psychologie I*. Praha: Portál, 1998
- WIEKE, Thomas. *Rétorika v praxi: hovořit je umění, zásady působivého projevu, efektivní komunikace*. Čestlice: Rebo, 2005. ISBN 80-7234-418-8. 205 s.
- WILLIAMS, Raymond. *Problems in Materialism and Culture*. London: Verso, 1980. ISBN 0-86091-729-0 Pbk
- WILLSON, Stan Le Roy. *Mass Media, Mass Culture: An Introduction*. McGraw-Hill. ISBN 0-07-070821-5

On-line zdroje

CICERO, Marcus Tullius. *Oratorio in Catilinam prima in senatu habita, Oratorio in Catilinam secunda ad populum, Oratorio in Catilinam tertia ad populum*. Cicero's Orations by Marcus Tullius Cicero. [online]. c2003-2006, datum aktualizace 8.3.2006, [cit. 2005-11-23]. <<http://www.gutenberg.org/etext/226>>.

- ČTK. *Paroubek kritizuje Klause za debatu o EU*. [online]. c2005, datum publikování 27.07.2005, [cit. 2005-12-11]. <http://www.ct24.cz/index_view.php?id=132948>.
- HN. Do osudu země už zasáhl i alkohol, zdraví i vyšetřování. *iHNed* [online]. 13.5.2005 [cit. 2006-05-01]. Dostupný z WWW: <[http://ihned.cz/index.php?p=001000&m=d&article\[id\]=18360140](http://ihned.cz/index.php?p=001000&m=d&article[id]=18360140)>.
- ERVA, Martin, VAŠEK, Petr. Pomohli Clintonovi, sází na ně i ČSSD. *iHNed.cz* [online]. 2006 [cit. 2006-02-14]. Dostupný z WWW: <http://ihned.cz/3-17651550-PSB-000000_d-f4>.
- MEK-IN. *PR, mediální zastoupení* [online]. 2005, 2005 [cit. 2005-11-14]. Dostupný z WWW: <<http://www.mek-in.cz/show.php?id=17>>.
- PROVINE, Robert. Research. [online][cit. 2005-11-12]. Dostupné z WWW: <<http://www.umbc.edu/psyc/faculty/provine/research.html>>.
- KONRÁD, Ondřej. *Možné klady a zápory Václava Klause jako prezidenta*. [online]. c2003, datum publikování 06.03.2003, [cit. 2005-12-11]. <<http://www.rozhlas.cz/cro6/komentare/zprava/66177>>.
- KRAUS, Jiří. *K poststrukturální analýze moderního diskurzu*. [online]. 2004b [cit. 2006-03-12], s. 1-6. Dostupný z WWW: <http://veda.fsv.cuni.cz/doc/KonferenceRCS/plen_kraus.doc>.
- KVINTILIÁN. *Institutio Oratoria* BUTLER, H. E. (překl.). [online]. 2006 [cit. 2006-05-02]. Dostupný z WWW: <http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Quintilian/Institutio_Oratoria/>.
- PEHE, Jiří. *Co když bude Železný ve vládě?*. [online]. c2005, datum publikování 12.09.2005, [cit. 2005-12-11]. <<http://www.ceska-media.cz/article.html?id=153670>>.
- SHIBLES, Warren L. *Humor Reference Guide: A Comprehensive Classification and Analysis* [online]. WHITEWATER 53190: UNIVERSITY OF WISCONSIN, 2002, 17.5.2002 [cit. 2006-03-02]. Dostupný z WWW: <<http://facstaff.uww.edu/shiblesw/humorbook/index.html>>.

Další zdroje a prameny

- KOLEKTIV AUTORŮ. *Humour and Wit*. In: Encyclopædia Britannica. 15th ed. vol. 9., 1983
- KOLEKTIV AUTORŮ. *Slovník cizích slov*. Praha: Encyklopedický dům, 1995. ISBN 80-901647-0-6.
- MECA, Viktor. *Neverbální elementy v televizních politických debatách*. Praha, 2002. FSV UK. Vedoucí rigorózní práce Doc. PhDr. Michal Černoušek.